

A helynevek szerkezeti elemzése

1. A helynevekhez — úgy is mint a tulajdonnévi kategória alosztályához vagy még általánosabban a névproblémához — több tudománynak is van, lehet köze. Ez abból adódik, hogy a név nyelvi jelenség, s a nyelv mint az emberi nem egyik jellegzetes specifikuma, sokféle vizsgálódás tárgya lehet. A filozófia, a logika, a pszichológia, a szociológia, a nyelvtudomány — miközben a tulajdonnévre, mint a nyelv egy részletére irányítja figyelmét — mindig saját nézőpontját, fogalmi rendszerét használja föl. A különböző megközelítések lehetősége, az ily módon kapott eredmények összesítésének igénye a nevek, a helynevek kutatásában az utóbbi időben a komplex elemzési törekvések megerősödésében is kifejeződött.

E komplex vizsgálódások mellett jogosnak bizonyultak ugyanakkor az olyan típusú elemzések is, amelyek kizárólag a nyelvtudomány elveit, módszereit használták föl a helynevek leírásában, rendszerének bemutatásában. A helynévkutatók bizonyították, hogy egyetlen tudományszak gazdag eszköztárának, összetett elemzési lehetőségeinek alkalmazásával a toponimákról mint nyelvi jelekről is sokféle mondanivalója lehet a tudománynak. A szűk keresztmetszetű vizsgálat — mélyreható jellege révén — éppúgy gazdagíthatja ismereteinket, mint a széles összefüggésekben való láttatás módszere.

A helynevek elemzésében a nyelvészet is sokféle lehetőséget ismer. A különböző megközelítések révén a toponimák számtalan sajátossága tisztázódott ugyan, de ezzel együtt kialakult a névkutatásban egyfajta szemléleti kevertség, fogalmi heterogenitás is. A lehetséges vizsgálati szinteket a helynevek — éppúgy, mint bármely más nyelvi elemkészlet — bemutatásában világosan el kell különíteni, s az alkalmazott fogalmi háló sarkpontjait azon belül kell kijelölni. Ily módon beszélhetünk a helynevek szerkezeti (leíró) elemzéséről, keletkezéstörténeti tárgyalásáról, jelentéstani, névstiliztikai, névszociológiai stb. szempontú feldolgozásáról. A szerkezeti, történeti, stiláris, jelentésbeli és más jegyek persze

minden nevet komplex módon, egyszerre, egy időben jellemeznek. A tudományos vizsgálatnak azonban éppen amiatt kell viszonylag elszigetelten elemeznie az egyes sajátosságokat, hogy ezeket egymással szembesítve, egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban, valódi kapcsolatrendszerük kereteiben mutathassuk be. A helyneveket jellemző fenti jegyek között természetesen nem állíthatunk föl hierarchiát, s a kutatás céljaitól függően bármelyik szempont érvényesítése egyaránt fontos lehet.

Az alábbiakban a helynevek szerkezeti elemzésének egy lehetséges formáját mutatom be. E vizsgálati szint kitüntetett szerepe abból adódik, hogy a neveket nyelvi jelként értelmezem, s a nyelvi jelek interpretálásában hagyományosan középponti helyzetűnek számít a leíró-konstrukcionális elemzés: ezen nemcsak formális, hanem funkcionális analízist is értek. A hazai névrendszertani kutatások is e téren érték el a legjelentősebb eredményeket. Az itt felmutatható következtetések megbízható alapként és jól felhasználható vonatkoztatási rendszerként szolgálhatnak más területek (például a névstiliztika, a névszociológia) kutatásai, eredményei számára is. Ha a helynevekben megtestesülő nyelvi szabályokat s a mögöttük lévő gondolkodásbeli kategóriákat földerítjük és leírjuk, akkor ezzel keletkezésük mozgatórugóit is be tudjuk mutatni: a mindenkori névrendszerek ugyanis meghatározzák az újonnan születő elemek jellegét, a régiéik változásait. A nevek funkcionálása, a névrendszer működése, másrészt pedig a helynevek keletkezése — azaz a szinkrón leírás és a történeti elemzés — ily módon szerves egységet alkothat egy tágabb leírási modellben. Egy megfelelően kialakított szinkrón leírás kategóriáira biztosan támaszkodhatunk a történeti vizsgálatokban is.

A helynevek szerkezeti elemzését RUDOLF ŠRÁMEK elméleti kutatásai nyomán (Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik: *Onoma* 1972/73: 55-75) funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból végezhetjük el.

2. Funkcionális-szemantikai elemzés

2.1. A funkcionális-szemantikai elemzésben a névadásnak abból a jellegzetességéből indulhatunk ki, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp., 1979. 24-6). A természetes névadásban túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, a mesterséges névadásban viszont jóval több olyan megnevezés keletkezik, amelynek létrejöttében inkább csak a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye játszik szerepet. Keletkezésekor minden név leíró jellegű,

a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne.

A funkcionális-szemantikai elemzés azoknak a kategóriáknak a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak. Ezek valójában nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, amelyekben a denotátumoknak a megismerés folyamán felismert, s nevükben is tükrözött sajátosságai fejeződnek ki. Ebből adódóan az egyes nyelvekre csak abban az értelemben lehetnek jellemzők, hogy a viszonylag nagyszámú elnevezési lehetőség közül egy adott korban, meghatározott nyelvet beszélő emberek melyeket használnak föl gyakrabban, melyeket kevésbé, esetleg egyáltalán nem. A denotátumok vizuális és lokális jellemzői, funkciója, esetleges birtoklása stb. minden nyelv helynévrendszerében kifejeződő sajátosságok. A funkcionális-szemantikai kategóriák változása az embernek a környezetével kialakított viszonyával van összefüggésben. Társadalmi tevékenysége során az ember egyre intenzívebben átalakítja az őt körülvevő világot. Ennek során egyre összetettebb kapcsolatrendszer épül ki a megnevező és megnevezésének tárgyai között, így a névadásban felhasználható újabb jegyek a funkcionális-szemantikai kategóriák specifikizálódását idézhetik elő. A megismerés természetéből adódik, hogy ezek a változások igen lassúak. Habár az ember alkotásaiként — történeti távlatban gondolkodva — új helynévviselő denotátumfajták jelennek meg, a legősibb szemlélet, a méret, forma, szín stb. kifejezését ezek névformáiban is megtaláljuk.

2.2. Az egyes helynevek szerkezeti elemzésében alapvető szerepet kell biztosítanunk a névadó motívumok szemantikai és nyelvi azonosításának. A *Kőrís-domb* névszerkezete azt fejezi ki denotátumáról, hogy az egy 'kőrísfákkal benőtt kisebb kiemelkedés', a *Kőrís-dombi út-é* pedig azt, hogy 'a Kőrís-dombra vezető út' vagy másképp: 'út, amely a Kőrís-dombra vezet'. A denotátum sajátosságainak a kifejeződése nem feltétlenül és közvetlenül kötődik a névben meglévő minden egyes lexémákhoz, hanem — mint második példánk is mutatja — összetettebb nyelvi jelenségekhez is kapcsolódhat.

A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a *n é v r é s z*. Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A helynevek szerkezetileg egy- vagy kétrészesek lehetnek. A névrészek funkcióit s a kétrészes nevek szerkezeti részeit a későbbiekben tekintjük át.

A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelen-

téshez való viszonyukban vizsgáljuk. A névrész ilyen értelemben vett viszonyfogalom-jellegéből adódik, hogy formálisan azonos nyelvi elemsor különböző nevekben nem feltétlenül azonos értékű névrészként funkcionál. A *Sáros-patak* víznévben két névrész különíthető el, mivel funkcionális szerkezete 'olyan folyóvíz (1), amelynek sáros a vize (2)' formában írható le. A *Sárospatak* városnév ezzel szemben egyrészes, mivel a névadáskor csupán egyetlen szemantikai jegy fejeződött ki a névben: az, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás mellett fekszik'. E névben alakilag tehát nem jelenik meg a denotátum osztályba tartozása.

Mindez azt mutatja, hogy a funkcionális-szemantikai elemzésnek a helynévfajták szerinti különbségekre érzékenynek kell lennie. Ezért a névszerkezeti analízis előfeltételeként a helynévfajták a denotátumosztályok differenciáltságát tükröztető kategorizálását kell elvégeznünk. A pontosabb fogalmi osztályba tartozás (azaz az általános jelentéssík) ismerete nélkül nem végezhető el az egyes helynevek szerkezeti elemzése.

A névrészek névelemekből állhatnak: ezek közé a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat sorolom. A névelemek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében játszanak szerepet. Bemutatásuk a névelemzés lexikális-morfológiai szintjén történhet meg.

2.3. Ahhoz, hogy a nevek szerkezeti elemzését egységes fogalmi készlettel végezhessük el, a továbbiakban a névrészfunkciók taxonomikus, rendszeres számbavételére kell sort keríteni. Hazai névtipológiáinkat, a névélettani, névlélektani szempontú dolgozatokat áttanulmányozva a bőség zavarával küzdünk, mivel ezek a névadásban szerepet játszó igen sokféle névadó motívumot hoztak már felszínre. A szakirodalom pontos bemutatásától ezúttal eltekintek, hiszen legtöbbször általánosan elterjedt, gyakran használt kategóriákról van szó (pl. méret, helyzet, birtoklás stb. kifejezése). Forrásokra csak a különleges vagy eltérő megítélésű esetekben hivatkozom. Nagyobb gondot jelent a névrész-funkciók rendszerbe állítása, mivel e téren — az eltérő megközelítések, a szempontkeveredés miatt — kevésbé használhatók a szakirodalmi források.

A névrészek funkciói, a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek — mint láttuk — nem kizárólag az egyes nyelvekre jellemző, azaz nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze. Ezért változásuk is igen lassú, sőt ŠRAMEK szerint a történeti fejlődés során rendszerint nem keletkeznek új alapmodellek, csak mindig aktualizált, szemantikailag specifikált

variánsok formájában fordulnak elő (i. m. 72). KIVINIEMI nyelvi univerzálénak mondja a névadói motívumok szemantikai osztályait (Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990. 163). Az orosz nyelvű szakirodalom is használja az onomasztikai univerzálé fogalmát (vö. A. B. Суперанская, Общая теория имени собственного. Москва, 1973. 327; Н. В. Подольская, Словарь ономастической терминологии. Москва, 1988. 93). Ilyen értelemben osztályozásunkban nemcsak a hazai kutatások ide vonatkozó eredményeit használhatjuk fel.

A névrészfunkciók rendszerének felvázolásában gyakorlati szempontokat is figyelembe kell vennünk. Ha az itt használt osztályokat nagyszámú helynév elemzésében kívánjuk alkalmazni, akkor kereteiket úgy kell felvázolnunk, hogy a kategóriák kellően átfo-gók, szélesek legyenek, be tudják fogadni a legváltozatosabb név-típusokat is. Ez a meggondolás arra indíthat bennünket, hogy a névrészfunkciók leírását ne aprózzuk el túlzottan. ŠRÁMEK fent idézett munkájában az alábbi négy logikai-szemantikai kategória — az ő terminusával: kiindulási helyzetmodell (Ausgangstellungmodell) — használatát javasolja: 1. *Hol? Honnan?* 2. *Ki? Mi?* 3. *Milyen? Melyik?* 4. *Kinek a ...? Kihez tartozó?* Szerinte a névadó minden további viszonyhelyzete, a megnevezendő valósághoz való minden más viszonya csak e négy alapkategória variánsa (i. m. 64).

Az orosz nyelvű névtani irodalomban is felbukkan egyes kutatóknál a Šrámekéra sok vonásában emlékeztető rendszer. Eszerint a helynevekben alapvetően a fajta, valamilyen minőségi jegy, más helyhez, ill. valamely személyhez való viszony megnevezése figyelhető meg (Теория и методика ономастических исследований. Ред. А. П. Непокупный. Москва, 1986. 75–6).

Valóban, a természetes névadás jórészt a fenti lokális (1. *Hol?*), szubsztancionális (2. *Ki?*), kvalitatív (3. *Milyen?*) és possesszionális (4. *Kinek a...?*) kategóriákat használja fel. A konkrét névelemzésben azonban inkább ezek specifikus megvalósulásait kell figyelembe vennünk, mivel féltő, hogy a különböző név-rendszerek összevetése nem ad eléggé markáns, jellegzetes eredményeket akkor, ha leírásunk fogalmi készlete nem kellően tagolt és összetett.

A finn névkutatók által használt leírási modell ennél jóval részletesezbb, amit persze az is magyaráz, hogy nem tisztán elméleti indíttatásból jött létre, hanem segítségével EERO KIVINIEMI mintegy egymillió helynevet fel is dolgozott (i. m. 9). Az 5–6 fő osztályon belül 15–20 alkategória biztosítja a pontosabb besorolást.

A finn névtani irodalom hívta fel a figyelmemet egy olyan funkcióra, amely sem a magyar munkákban, sem ŠRÁMEKNél nem szerepel. Vannak olyan névrészek, amelyek a névadáskor egyszerűen csak megnevező szerepben állnak. A *Nyolcas* nevű dűlő két részét *Alsó-*

és *Felső-Nyolcas*-nak hívják. Ezek funkcionális szerkezete 'a Nyolcas nevű dűlő (1) déli, ill. északi része (2)' formában írható le, a névben tehát az utótag szerepe a megnevezés. A későbbiekben látni fogjuk, hogy meglehetősen gyakori névrészfunkcióról van szó, így önálló kategóriaként való felvétele mindenképpen indokolt.

A finn névtanósok viszont éppen csak utalásszerűen veszik fel a mesterséges névadás által kedvelt formákat rendszerükbe. Bár a mesterséges és a természetes névadást alapvetően névszociológiai kategóriának tarthatjuk, mégis ezeknek nyelvi összefüggései, szerkezeti vonzatai is vannak. Az ilyen vagy olyan módon létrehozott név nyelvi jelként mindenképpen alávethető a funkcionális-szerkezeti elemzésnek, hiszen még a szélsőséges példaként felhozható nagyvárosi utcanevek névrészei is rendelkeznek szemantikai funkcióval, valamiféle sajátos motivációval. (A rendszer kategóriáinak ismertetése után a kritikus pontok tárgyalására még visszatérek.)

A helynevek névrészeinek funkcióit az alábbi keretben kísérelhetjük meg bemutatni. (A funkció egyrészes névben, valamint kétrészes név elő- vagy utótagjában egyaránt kifejeződhet. A névrész

1. megjelöli a h e l y f a j t á j á t
(Bakony/ér, Kis/hegy, Séd)
2. m e g n e v e z i magát a h e l y e t
(Homok/döbrés, Alsó/kenderszer, Fehér/körös)
3. kifejezi a hely valamely s a j á t o s s á g á t
  - 3.1. a h e l y t u l a j d o n s á g a
    - 3.1.1. mérete (Nagy/domb, Öreg/utca, Kis/malom)
    - 3.1.2. alakja (Görbe/ér, Rövid/dűlő, Gatyáület'dűlő')
    - 3.1.3. anyaga (Homok/dűlő, Homokos, Köves/patak)
    - 3.1.4. színe (Vörös/föld, Fekete/körös, Feketék)
    - 3.1.5. kora (Új/sor, Ó/temető, Ócska/túr)
    - 3.1.6. funkciója, működése (Legelő/dűlő, Legelő/kalapács, Itató/kút)
    - 3.1.7. egyéb tulajdonsága
      - állapota (Rossz/híd)
      - éghajlati jellemzője (Meleg/mál)
      - vizének íze (Sós/kút)
      - szaga (Büdös/kút)
      - folyása (Sebes/séd)
      - hangja (Zörgő/ér)
  - 3.2. a h e l y v i s z o n y a valamely k ü l s ő d o l o g h o z, körülményhez
    - 3.2.1. az ott levő növényzet (Hárs/hegy, Kender/szer, Fodormentás)
    - 3.2.2. az ott levő állatvilág (Úrge/domb, Rókás/dűlő, Nyulas)

- 3.2.3. az ott levő építmény vagy annak része (*Temp-
lom/domb, Kórház/utca, Zöldfa/utca* < az ott
lévő kocsmá cégéréről)
- 3.2.4. birtoklás ~ birtokos; használat ~ használó
(*Barta/tag, Palié, Kántor/föld*)
- 3.2.5. az ott lakó ember(ek) (*Kanász/köz, Pári/sarok,
Ferencváros* 'Ferenc nevűek lakta falurész')
- 3.2.6. a hely eredete, kialakulása (*Irtás/kert,
Égett/erdő, Gál/kereszt* 'Gál nevű állítottatta')
- 3.2.7. a hellyel kapcsolatos esemény (*Peres/föld,
Pálhalála, Rókarántó*)
- 3.3. a hely valamely más helyhez való vi-
szonya
- 3.3.1. a hely valaminek a része (*Hegy/hát, Szikla/
fok, Gencs/oldal*)
- 3.3.2. a hely pontos elhelyezkedése a környezetében
- víz mellett vagy közelében (*Sédi/dűlő*)
- térszíni forma mellett, közelében vagy rajta
(*Bótakői/dűlő*)
- tájrész mellett, közelében vagy rajta (*Kala-
pács/döbrés*'a Döbrés Kalapács melletti része')
- lakott terület közelében, mellett vagy rajta
(*Falu/alja*)
- építmény mellett vagy közelében (*Akol/melléke*)
- 3.3.3. irány megjelölése (*Esztári/út, Szőlő/út, Ül-
lői/út*)
- 3.3.4. a hely viszonyított helyzete (*Alsó/rét, Észa-
ki/ sor, Negyedik/tábla*)
4. a funkció nem áll kapcsolatban a deno-
tátummal
- 4.1. emlékeztető funkció (*Rákóczi/utca, Március
15./tér, Hargita* 'villa')
- 4.2. konvencionális funkció (*Fecske/utca,
Ibolya/utca, Kopja/utca*)

Egy gyakorlati szempontú kategorizálás osztályai közé természetesen mindig fel kell vennünk olyanokat is, amelyek valójában nem léteznek, hiszen egy-egy névben konkrétan ezek a funkciók keletkezésükkor nem fejeződhetnek ki. Ilyen a

5. többféle képpen elemezhető és a

6. kategorizálhatatlan nevek

csoportja. A *Farkas/oldal* első névrészének funkcióját — ha nincs konkrét tudomásunk a névadási szituációról — többféle névadási motívumhoz is köthetjük: kifejezheti, hogy a hegyoldalon sok farkas él(t), így a 3.2.2. (a hely jellemző állatvilága) alatti funk-

ció jelenik meg benne; de utalhat arra is, hogy a farkas azon a helyen széttépett egy tehenet, s ebben az esetben eseményt fejez ki (3.2.7.). Elképzelhető persze, hogy az előtag személynév, amely a hely birtokosát jelöli (3.2.4.), de ilyen formában jelölhet akár eseményt is (3.2.7.): Farkas nevű emberrel történt valami azon a helyen sőt a növényzetre is emlékeztethet (3.2.1.): farkasalma nőtt valamikor a területen. A Sós/tag első névrészének funkciója lehet tulajdonság kifejezése (3.1.7.), de lehet a birtokosát jelölő névrész (3.2.4.), vagy utalhat arra, hogy a földterület a Sós-kút mellett van (3.3.2.) stb. A névadáskor a fentiek közül valamelyik funkció (vagy esetleg ezeken kívüli egyéb viszony) persze aktualizáltan jelent meg a névben, ennek kiderítésére azonban gyakran nincs módunk. Információhiányunk miatt valószínű, hogy névtáraink adatainak feldolgozása után e kategória meglehetősen népes lesz.

Az olyan típusú nevekkal, mint amilyen a *Szakállszáritó*, *Tök-hajigáló*, *Hordótörő*, *Pinaperkelő* még nehezebb a dolgunk. Lexikális elemeiket azonosítani tudjuk, funkcionális szerkezetük mégsem világos számunkra, mivel a bennük kifejeződő névfunkciót nem tudjuk a névadási szituációhoz kapcsolni, nem értjük az elnevezések motívumait. Ezeket kategorizálhatatlan nevekknek tarthatjuk.

Hasonlóan problematikus az "egyéb" kategóriák felvétele is. Paradox módon ezekre éppen azért van szükségünk, hogy az összefoglaló kategóriákat belső tagoltságukban is bemutathassuk. Rendszerezésemben ilyen "egyéb" kategóriát csak a tulajdonság kifejezésén belül különítettem el (3.1.7.) — néhány, akár önállóan is megálló — altípus feltüntetésével. Meglehet azonban, indokolt a beiktatása a 3.2., a 3.3. és a 4. összefoglaló osztályok alcsoportjai közé is. Bizonyos névrészfunkciók gyakoriságáról, önálló típusként való fölvételének szükségességéről nem egy esetben csak akkor győződhetünk meg, ha monografikus feldolgozásukat elvégezzük. Példaként JUHÁSZ DEZSŐNEK az onomatopoeitikus helynevekről írott, folytatást is ígérő tanulmányát említhetjük (MNYTK. 183. sz. 116–9).

Az alábbiakban az egyes névrészfunkciókhoz elhelyezési rendjüknek megfelelő sorrendben fűzök további megjegyzéseket.

A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel *földrajzi köznév*-nek szokás nevezni. J. SOLTÉSZ a *determinatívum* terminus használatát javasolja emellé (i. m. 112). INCZEFI a névadásban megnyilvánuló ökonómiát látja abban, hogy a helynevekben a szókincsnek egy igen szűk köre jelenik meg csupán nagyobb megterheléssel (MNY. LXII, 74). Ez a megállapítás igaz is egy-egy kisebb település névkincsére vonatkozóan: gyakran a földrajzi köznevek néhány tucatnyi eleme vesz részt a névalkotásban, s ezek is igen szélsőséges arányokkal lehetnek képviselve. Nem igaz azonban a

névrendszer, a nyelvi szisztéma egészére, hiszen a magyar nyelvben több ezer 'hely' jelentésű szóból válogathatnak a névadók, amikor a hely fajtáját tüzetesebben meg kívánják jelölni. Ez a gazdagság is igazolja KIVINIEMINEK azt a megállapítását, hogy a helyeket osztályozó szavak bármely nyelv központi szókészletéhez tartoznak, mivel a mindennapi környezetről beszélve közszőként és nevekben egyaránt gyakran használjuk ezeket (i. m. 44).

Úgy gondolom, hogy J. SOLTÉSZNAK a MMNyR. egy kitételéhez (II, 275) hasonló megállapítása, amely szerint a *Rákóczi út* típusú nevekben "a fő tartalmi mozzanatot a tulajdonnévi elem, tehát a jelző hordozza; a jelzett szó, amely a fogalmi kategóriát nevezi meg, alig több formánsnál" (i. m. 10-1), csak bizonyos megközelítésben lehet igaz. A helynévrészek funkcionális értéke ugyanis összefüggést mutat a tulajdonnév információtartalmának viszonylagos voltával. Ha ugyanis a többi utcanévvel azonos asszociatív sorba állítva halljuk, látjuk, értékeljük példáját, akkor a *Thököly*, *Üllői*, *Andrássy* úthoz való viszonyában valóban a *Rákóczi* névrész funkcionális értéke nő meg. Ha azonban azt kell eldöntenünk a kommunikáció során, hogy valaki a *Rákóczi út*-ra, a *Rákóczi mozi*-ba, a *Rákóczi söröző*-be vagy a *Rákóczi tér*-re megy-e éppen, akkor máris fontosabbá válik a földrajzi köznévi szerepe. Ha pedig a névnek az egész helynévrendszerbeli funkcionálását nézzük (*Rákóczi út* — *Hosszú-dűlő*), akkor legalábbis azonos mértékben fontos információ — más oldalról nézve: funkció — kifejezője mindkét névrész. A hely fajtáját kifejező névrészfunkció belső összetettségét a különböző helyfajták szerinti névelemzéssel érzékeltethetjük, ezért külön alkategóriák felvételére valójában nincs is szükségünk.

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást. A *Kenderszer* helynév (denotatív) jelentése eszerint egy adott településen: 'a határ X része', funkcionális-szemantikai szerkezete pedig: 'olyan szántóterület (1), ahol kendert termelnek/tek (2)'. Ha ennek két része a *Belső*- és *Külső*-*Kenderszer* megnevezést kapja, akkor e nevekben természetesen a helynév egésze névként kap jelzői szerepű bővítményt. Ez kifejeződik funkcionális szerkezetükben is: 'a *Kenderszer* nevű terület (1) faluhoz közelebbi/falutól távolabbi része (2)'. E tekintetben nem meghatározó jegy, hogy a megnevező funkciójú névrész önálló névként etimológiailag azonosítható-e a nyelvtudat számára, motivációja ismert vagy nem, egy vagy több lexémából áll-e: a *Homok/döbrés*, *Alsó/nyolcas*, *Belső/kenderszer* adott névrészeinek funkcionális azonosságát mindez nem érinti. A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat éppúgy legfeljebb két részre tagolja, mint a hasonló közszókat (*tűzoltó/parancsnok*,

tűzoltóparancsnok/helyettes). A további altagolás az összetételi tag — a helynevek esetében névrész — belügye. Hasonlóan értékelhető megállapításokat tesz ZELLIGER a korai ómagyar helynevek grammatikai szerkezetének vizsgálata kapcsán: "a kettőnél több szóelem kapcsolatából álló összetett földrajzi nevek legtöbbször az elemek egy része olyan szoros kapcsolatban van egymással, hogy a nyelvi tudat számára csaknem az egyszerű szó (értelmezésében: egy névrész — H. I.) képzetét keltik" (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. 550).

Megnevező funkcióban szerepel a névrész az átvett (jövvény) nevekben: a *Tapolca* víznév e funkción kívül mást nem fejez ki, bár a szláv *Topolica szemantikai szerkezete 'meleg vízű (ti. patak)' formában írható le. A megnevező szerep a helynevek szerkezeti változása nyomán is kialakulhat. A *Bogács* helynév eredeti névadói motívuma 'Bogács nevű ember tulajdona' elhomályosult, s a név mellé kiegészülés útján az azonos jelentésű *Bogács-dűlő* változat jött létre. Ennek funkcionális szerkezete: 'szántóterület (1), amelyet Bogácsnak hívnak (2)', s ugyanez a szerkezete a *Bogácsidűlő* alakváltozatnak is. A név jelentésének (denotatív jelentésének, ami azonos a *Bogács-éval*) ismerete nélkül a névszerkezetet sem elemezhetnénk helyesen, mert az alaki jegyek inkább 'a Bogács mellett lévő (1) szántóterület (2)' értelmezést sugallnak.

A megnevező funkciónak a rendszerbe iktatásával közvetlenül is bemutatjuk a meglévő helynevek átalakulási folyamatait s a mindenkori helynévrendszernek az új nevek létrejöttében játszott igen jelentős szerepét. Érdeemes megjegyezni, hogy erre a magyar helynévkutatók alig fordítottak figyelmet, a személynevek helynévbéli megjelenését viszont jóval részletezőbben elemezték. A finn helynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy minden második helynév tartalmaz egy másik földrajzi nevet (KIVINIEMI, i. m. 18).

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen sokfélék, s mint a fentiekben említettem, az "egyéb" jelentéscsoportok összefoglalása részben el is fedti ezt a sokszínűséget. Finomabb szemantikai különbségek természetesen még a homogénnek feltüntetett kategóriákon belül is vannak. A hely anyagának (3.1.3.) kifejezői közé joggal soroljuk mind a *Homok/dűlő*, mind a *Köves/patak* név előtagját, pedig a dűlő homokos jellege és a patak kövessége (ti. a mederé) között abban a tekintetben eltérés is megnyilvánul, hogy az egyik közvetlenebb, a másik közvetettebb összefüggés kifejezését mutatja. A méret (3.1.1.) kategóriába besorolhatjuk a *Fő/utca* típusú nevek első névrészeinek inkább fontosságot kifejező funkcióját is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy e neveknek gyakori a *Nagy/utca* ~ *Öreg/utca* szinonimája s névpárjuk általában a *Kis/utca*. A méret és a kor (a denotátum kelet-

kezési ideje) természetesen soha nem abszolút értelemben vett fogalom, ezért fölösleges a tipológiákban gyakori "viszonylagos" nagyság, kor megjelölésük.

További altagolás más névkategóriákban is elképzelhető. Lényeges különbséget jelent például, hogy a tájrész növényzetét (3.2.1.) vadon termő vagy természetett növények alkotják-e, s hogy a birtoklás vagy a használat ténye, esetleg a birtokos, használó személye fejeződik-e ki a névben. Ez utóbbiak nehezen különíthetők el névfunkcióként, de a lexikális elemzés során jó lehetőség mutatkozik a finomabb megkülönböztetésre: e szinten nyelvilleg pontosan jellemezhetők például a javadalmi birtokok (*Tanító/tag, Bika/rét*), a közösség tulajdonának (*Falu/föld*) stb. névadási formái. A hely pontos elhelyezkedését kifejező névrészek további — általam is alkalmazott — részletezése megtalálható már JUHÁSNÁL (*NytudÉrt.* 126. sz. 22-34) is. Ez az aprólékosabb megközelítés a helynévfajták, azaz a denotátumosztályok szerint kategorizálja a lokális jegyeket. Ennek értelmét nemcsak az ide sorolható nevek nagy száma adja, hanem az is, hogy az egyes alkategóriák nyelvi különbségeket is mutatnak: a helyfunkció metonimiával való kifejezése például különösen jellemző a víz, az út és az építmény melletti elhelyezkedés jelölésében.

A névrészszerép megállapítása természetesen a névadáskori helyzethez viszonyít: a *Bükk*/oldal előtagját akkor is növényzetre utaló funkciójában (3.2.1.) elemezzük, ha már közben kivágták ott az erdőt. A nyelvtudat nem feltétlenül vesz tudomást a denotátumok arculatának ilyen jellegű megváltozásáról, s ennek megfelelően nem is tükrözteti minden esetben ezeket a módosulásokat a név nyelvi arculatában: jelentésében, funkcionális és lexikális szerkezetében. A név funkcionális-szerkezeti elemzése nem más, mint a helynév nyelvi jelként való interpretálása, amelynek során természetesen figyelembe kell vennünk a jelentést is. Az analízis során azonban csupán azokra a mozzanatokra lehetünk tekintettel, amelyek a névben nyelvilleg is megjelennek, kifejeződnek. Ha nem ezt tennénk, névelemzésünket kitérítanánk a nyelv határain túlra, a valóság viszonyainak elemzésére. Ez pedig közvetlenül nem a nyelvészeti kutatások feladata, sőt ily módon valójában a nyelvtudomány eszközzel megoldhatatlan feladatot vállalnánk magunkra.

A névrészfunkciók belső elrendezettsége nagyfokú párhuzamot mutat azokkal a kategóriákkal, amelyeket MEZŐ ANDRÁS a nevek motivációs összefüggéseinek tipizálására alakított ki (*MNyj.* XVI, 55-69; majd később: *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp., 1982. 203-7). A belső (intern) motiváció azoknak a neveknek a körében hat, amelyekben a kifejeződő névalkotó tulajdonságok a jel és a

jelölt viszonyának belső, lényegi összefüggéseit tükrözik. Ennek egyik változatában, az elsődleges, közvetlen motivációban "a név az egész objektum valamely lényegi tulajdonságát fejezi ki" (i. m. 204). Kategóriáim közül a közvetlen motiváció a fajtát és a hely tulajdonságát kifejező funkciókra vonatkoztatható. Ez utóbbiakat PESTI JÁNOS találóan észleleti-szemléleti névadásként említi (NytudÉrt. 70. sz. 101). MEZŐ a belső motiváció másodlagos (közvetett) megnyilvánulását nagyjából azokra az esetekre vonatkoztatja, amelyeket a 3.2. és a 3.3. pontban (a hely viszonya valamely külső dologhoz, ill. más helyhez) soroltam fel. A belső távoli motiváció pedig az emlékeztető funkciójú névrészek egy csoportjára vonatkozik. A külső (extern) motiváció során "nem az objektum és a név, hanem a név és az elnevező ember között van szorosabb kapcsolat, majd az ember másodlagos kapcsolatot teremt az objektum és a név között" (i. h.). Extern motivációjának tekinthetők tehát az általam a 4. csoportba (a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal) sorolt névrészek nagy többsége.

E kategória belső összetettségét az emlékeztető és a konvencionális funkció elkülönítésével mutatom be. Az emlékeztető funkció többféle szókatégoriával valósulhat meg: személyneveknek, helyneveknek, eseményneveknek (pl. dátumoknak) vagy más fogalmaknak a névbe emelésével. A konvencionális funkció azt jelenti, hogy a névadási gyakorlatban kialakult hagyománya van annak, hogy milyen szemantikai mezőkből választhatunk helynevekbe emelhető szavakat. Az utcanévadásban ilyenek például a női nevek, a virágnevek, de a népnevek, törzsnevek, szerszámok, elvont fogalmak stb. nevei sem ritkák ilyen szerepben. Ezek részletezésére a lexikális elemzés szintjén nyílik mód.

A névfunkciók áttekintése igazolja KRISTÓ GYULÁNAK azt a megállapítását, hogy egy-egy földrajzi név megalkotásakor a névadó nagyon sok névadási indíték közül választhat. Az, hogy végül a rendelkezésére álló valóban számtalan elnevezési lehetőség közül melyik realizálódik a földrajzi névben, KRISTÓ szerint "nem társadalmi törvények függvénye, hanem a néplélek megnyilatkozásának terméke" (Tanulmányok 420). Ez utóbbi — kissé homályosan megfogalmazott — megjegyzését abban az értelemben fogadhatjuk el, hogy mindig az elnevező valóságviszonyai döntenek el a választást, s ebben természeti-társadalmi környezetén kívül természetesen egyéni habitusa, mentalitása, sőt a véletlenek is jelentős szerepet játszanak.

2.4. A névrészfunkciók áttekintése után kanyarodjunk vissza a helynevek funkcionális-szemantikai elemzésének kérdéséhez! Az eljárást szerkezeti vizsgálatként definiáltuk, amelynek során az egyes funkciókat kifejező névrészeket kell meghatározni a név-

ben. A helynevek funkcionális szerkezeti analízise azt mutatja, hogy a magyar helynévallomány döntően egy- és kétrészes nevek-
ből áll. E g y - és k é t r é s z e s h e l y n é v n e k a
fentiek értelmében azokat a neveket tekintem, amelyekben egy vagy
két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető
el. Kétrészes név például a *Hát/út* 'magasabban fekvő (1) dűlőút
(2)' megnevezés, de ugyanez a mellette fekvő terület nevéként már
egyrészes, mert denotátumáról csak azt mondja el, hogy az 'a Hát
út nevű dűlőút mellett van'. Egyrészes a *Zsidókalap* dombnév is,
mert egyetlen funkció fejeződik ki benne, a denotátum alakja. Két-
részes a *Kalapácsiérre/dűlő*, mert funkcionális szerkezete: 'szántó-
terület (1), amely a Kalapácsi-ér mellett van (2)'. Ismét lát-
hatjuk tehát, hogy a név funkcionális szerkezete és a benne talál-
ható lexémák száma között nincs közvetlen összefüggés. Ezt a név-
elemzési alapvetet KÁZMÉR MIKLÓS is igen világosan megfogalmazta
és alkalmazta helynévtipológiájában (Alsó-Szigetköz 6).

Egyes nevekben felvetődhet a háromrészesesség gyanúja is. Az
olyan neveket, mint a *Zugolyi/kis/nyomás* — *Zugolyi/nagy/nyomás*
funkcionálisan úgy értelmezhetjük, hogy 'a Zugolyban lévő (1) ki-
sebb/nagyobb (2) szántóterület (3)'. Hasonlóan elemezhetők a *Bogá-
csi/alsó/rét*-féle helynevek: 'a Bogácsban lévő (1) mélyebb fekvésű
(2) kaszáló (3)', míg az *Alsó/bogácsirét* típusú nevek kétrészesek:
'a Bogácsi-rétnek a (1) mélyebben fekvő része (2)'. J. SOLTÉSZ KA-
TALIN hívta fel a figyelmemet e nevek olyan elemzési lehetőségére,
hogy bennük a bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, azaz
valójában ezek is felfoghatók kétrészesnek. Az efféle nevekre
olyan kevés példát ismerek, hogy azok alapján a típus jellegzetes-
ségeiről nehéz volna véleményt formálni. A jelenséget a finn név-
tan sem tárgyalja egyöntetűen. KIVINIEMI a helynévszerkezetről
írott könyvében csak egy- és kétrészes neveket említ (Paikannimien
rakennetyypeistä. Helsinki, 1975. 17-20), az általa szerkesztett
terminológiai szótár viszont tartalmazza a háromrészes neveket is
(lásd: KIVINIEMI, E.—PITKÄNEN, R.—ZILLIACUS, K., *Nimistöntutki-
muksen terminologia*. Helsinki, 1974. *kolmiosainen* címszavát).

Az egy- és kétrészes helyneveket nevezhetnénk a közszói
nyelvtan mintájára egyszerű és összetett helyneveknek is, de a
szakirodalomban használatos egyéb terminusok is szóba jöhetné-
nek. Ettől elsősorban az tart vissza, hogy "a >>többelemű<< és a
>>többszörös<< vagy >>összetett tulajdonnév<< kifejezéseket a magyar
szakirodalom is vegyesen használja" (J. SOLTÉSZ, i. m. 14-5),
ki-ki saját szemléletének, alapállásának megfelelően. A terminoló-
giai poliszémia fokozásánál talán még az új terminusok bevezetése
is jobb megoldás.

A helynevek szerkezeti elemzésével több munkájában is foglal-
kozó INCZEFI GÉZA alapvető osztályozó szempontnak azt tekinti,

hogy a vizsgált földrajzi névben szerepel-e egy másik helynév. Egyszerű földrajzi névnek azokat tartja, "amelyek kisebb önálló egysége nem lokalizálható önálló földrajzi névként a tér valamely meghatározott helyére" (Makó 22). Ezek lehetnek egytagúak (*Fok*), vagy többtagúak (*Babályhalom*). Az összetett nevek egy egyszerű földrajzi nevet és valamilyen köznévi tagot tartalmaznak (*Kövesd* : *Kövesdere*, *Kövesdfokja*). Beszél még többszörösen összetett földrajzi nevekről is, amelyek úgy keletkeztek, hogy "az összetett földrajzi név újabb (esetleg több) köznévi taggal bővül": *Nagyszardicshegy* (i. m. 23; részletezőbben: SzTFÉvk. 1962: 29-32). Egy másik dolgozatában a laza szerkezetű földrajzi neveket elemzi, a négy- és többtagú neveket sorolva ide: *Kerektoháti dűlő*, *Malomér-szegdűlő* (MNY. LXIII, 65-71). Az általam használt funkcionális szerkezeti modellben — az eltérő alapállás miatt — itt idézett példái, a *Fok* és a *Kövesd* kivételével kétrészes névként elemezhetők; pl. *Kerektoháti dűlő* 'szántóföld (1), amely a Kerektohátnál van (2)', *Babályhalom* 'kisebb kiemelkedés (1), amely a Babály családé volt (2)'.

JUHÁSZ az INCZEFI által kimunkált kategóriákat alkalmazta a tájnevekre (NytudÉrt. 126. sz. 30-4). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi osztály egészére vonatkoztatja az összetett név — többelemű név terminusokat, amelyek értelmezése szerint a szóösszetétel és a szó szerkezet különbségét mutatják, s így névtani értelemben végül is szinonimák (i. m. 10-5). A névszerkezeti elemzést a névben lévő lexémák alapján végzi, mivel "a tulajdonnevek jelentékeny része nem egy szó, hanem több szóból álló szó szerkezet, amely a maga egészében tölti be a tulajdonnév — azaz egy fajta főnév — funkcióját. Ezeket nevezzük többelemű tulajdonneveknek" (i. m. 10). Tipizálásukat a szerkezet grammatikai viszonyai (jelzős, viszonyzó, mellérendelő stb. szerkezetek) szerint végzi el.

2.5. A helynevek funkcionális-szemantikai elemzése során természetesen nem elég azt megállapítanunk, hogy az adott név egy- vagy kétrészes-e, hanem azt is be kell mutatnunk, hogy milyen funkciók fejeződhetnek ki bennük. A kétrészes nevekben a névrészek terminológiai megjelölése is szükséges ehhez. E téren legnagyobb hagyománya az *alapelem*, *megkülönböztető elem* terminusoknak van, amelyeket KÁZMÉR használt először (Alsó-Szigetköz 6). Alapelemeknek nevezi "azokat a földrajzi neveket, amelyeket az elnevező közösség elsődlegesen használt fel tájékozódási igényeinek kielégítésére, tehát amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzinévi funkció betöltésére (*Folyó*, *Legelő*, *Tag*, *Zsírdókalap* stb.)" (i. h.). Ide sorolja a jövevényneveket is. KÁZMÉR alapelem fogalma egyrészt keletkezéstörténeti (névátvételek), másrészt lexikológiai (földrajzi köznevek) kategória, de mindenképpen

ott van mögötte a név születésének mozzanata is. A megkülönböztető elemek vagy a földrajzi köznevekhez vagy a már meglévő helynevekhez kapcsolódhatnak. Mivel az alap- és a megkülönböztető elemek nála nem az egyes konkrét nevek szerkezetének meghatározott részei, hanem inkább a névrendszer elemkészletének egy-egy rétege, kénytelen beiktatni a kettős funkciójú elemek csoportját, amelyek hol alapelemként, hol megkülönböztető elemként szerepelnek. Ezzel szemben azonban azt tapasztaljuk, hogy egyrészt mindig el lehet dönteni, mi az adott névrész funkciója az egyes nevekben, másrészt — mint az egyrészes nevekben is látni fogjuk —, nemcsak az általa ide sorolt *-s* képzős szavak, hanem szinte minden névfunkciót kifejező névrész állhat olyan szerepben is, amely rá elsődlegesen nem jellemző: *Tó/rét* 'tó mellett levő (1) rét (2)', *Belső/hosszú* 'a Hosszú nevű területnek a (1) faluhoz közelebbi része (2)'.

INCZEFI némi terminusmódosítással (*alapelem* — *meghatározó elem*) átveszi KÁZMÉR fogalmait, fontos változás azonban nála, hogy a két névrész egymásra vonatkozását hangsúlyozza. Rendszerezését úgy építi fel, hogy abban "az alapelem mint az azonosító funkció legfőbb hordozója alkotja a tipológia fő kategóriáit, a meghatározó elem pedig ezen belül alcsoportot eredményez" (Makó 73). Következetes osztályozást azonban az alapul vett fogalmak bizonytalan definiálása miatt nem tud megvalósítani.

Az alapelem — megkülönböztető (meghatározó) elem terminusok beiktatása terminológiámba több szempontból is problematikusnak tűnik. Mint korábban részletesebben kifejtettem, az elem fogalmát a lexikális elemzés szintjére utalom, a funkcionális névszerkezeti elemzésben pedig *n é v r é s z e k e t* különíték el. Másrészt az is visszatart a terminus használatától, hogy az alapelemhez túlzottan kötődik az az elgondolás, hogy "ez a név jelölő funkciójának legfőbb hordozója" (INCZEFI: i. h.), amelyet a másik névrész pontosabban egyedít. Felfogásom szerint a név egyedítő—denotatív szerepe a névegész funkciója, s nem kötődik a helynév egyes szerkezeti egységeihez.

A kétrészes név részei mindig valamilyen szintagmatikus szerkezet tagjaival azonosíthatók. Ezért elképzelhetőnek tartom a determináns — determinatívum fogalmak használatát, de magyar megfelelőjüket: *b ő v í t m é n y r é s z* — *a l a p r é s z* még alkalmasabbnak gondolom a névrészek megjelölésére. A névrészeket nem lehet oly módon definiálni, hogy hozzájuk rendeljük a lehetséges funkciókat, hiszen e téren — mint látni fogjuk — nincsenek kizárólagos megfeleléseik. A bővítményrész és az alaprész abban az értelemben viszonyfogalom tehát, hogy az egyes névrészeket csakis valamely adott névben, az egymással való kapcsolatuk alapján lehet alaprésznek vagy bővítményrésznek minősíteni. Ezt a minősítést a névrészek szintagmatikai viszonyai döntik el: az alaprész mindig

főtag, a bővítményrész pedig alárendelt tag lehet. Az alaprész és a bővítményrész fogalmakkal szinonim értelemben használhatjuk a névrészek sorrendiségét hangsúlyozó előtag — utótag terminusokat (ezek JUHÁSNÁL is előfordulnak: NytudÉrt. 126. sz. 24, 33, 36).

A kétrészes nevek névszerkezeti típusainak meghatározó csoportjában az alaprész funkciója a hely fajtájának (1.) kifejezése, a bővítményrészé pedig a hely valamely sajátosságának (3.) megnevezése. Valamennyi alosztály igen gyakori, az egyes mikrotoponímiai rendszerek magvához tartozó nevekkel van képviselve. Az alábbiakban a névfunkciók kategóriáinak korábban ismertetett sorrendjében néhány példát sorolok fel: 3.1./1. Nagy/domb, Görbe/ér, Homok/dűlő, Vörös/föld, Új/sor, Itató/kút, Rossz/híd, Meleg/mál, Sós/kút, Büdös/kút, Sebes/séd, Zörgő/ér; 3.2./1. Hárs/hegy, Úrge/domb, Templom/domb, Barta/tag, Kanász/köz, Égett/erdő, Peres/föld; 3.3./1. Hegy/hát, Sédi/dűlő, Esztári/út, Alsó/rét. A nevek mindegyike szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, az effajta névalkotás során csakis kétrészes nevek jöhetnek létre. Részletesebb, nagy területről, különböző korok névanyagán végzett vizsgálatok kellenek ahhoz, hogy ezeknek a szerkezeti típusoknak a gyakoriságát, elterjedtségét pontosan felmérjük, mégis, úgy gondolom, ilyen ismeretek híján, pusztán névrendszertani érvekre támaszkodva is megállapítható, hogy a hely valamilyen sajátosságát + hely fajtáját megjelölő funkcionális névszerkezeti modellek minden névrendszer alapvetően fontos, középponti, ősi típusai közé tartoznak. E kapcsolódási formák mintául szolgálnak a más kategóriába tartozó nevek kialakulásában, s meghatározó szerepük van a névszerkezeti változások irányainak kijelölésében is.

Ezekhez képest másodlagosak az olyan további névmodellek, mint a 4./1. Rákóczi/utca, Ibolya/utca, Fecske/utca, amelyek mesterséges jellege már önmagában is mutatja a kategória történeti és rendszertani értelemben vett szekunder jellegét. Ugyancsak jellegzetes, gyakori típus a sajátosságot kifejező és a megnevező funkciójú névrész kapcsolata (3./2.). A fajtát jelölő névrész helyett megnevező funkciójú is előfordulhat a fent példákkal illusztrált összes altípusban; másképp fogalmazva: a fajtát jelölő és a megnevező funkciójú névrészek ugyanolyan típusú bővítményszerkezeteket vehetnek maguk mellé.

Megnevező és fajtát jelölő névrész viszont kizárólag 2./1. típusú kapcsolódással fordulhat elő együtt. Az ilyen nevek szerkezeti változás, kiegészülés útján jöhettek csak létre: Bogács/dűlő (< a Bogács névből, annak szinonimájaként). A helynevek között 1./1. szerkezeti típus nincs, bár földrajzi köznévi + földrajzi köznévi lexikális szerkezetű helyneveink vannak. Ezekben azonban

az előtag mindig valamilyen más funkciót fejez ki (*Hegy/hát* 'része', *Legelő/erdő* 'amire használják'). A kétrészes nevek között a fentiekől eltérő szerkezeti típusok csak igen ritkán fordulnak elő. Ilyenek a 2./3.3.2. (*Csikostó/belől a vasúton*) és a 2./2. (*Buda/pest, Kál/kápolna*).

Az egyrészes nevek elemzése jóval több nehézséget okoz, mint a kétrészeseké. Ha pusztán azt vennénk figyelembe, hogy milyen funkció fejeződik ki bennük, akkor valójában könnyű dolgunk lenne, hiszen bármely funkció megjelenhet az egyrészes nevekben is. Bonyolultabb a dolog, ha ezek kialakulását is át akarjuk tekinteni, hiszen az egyrészes nevekhez sokféle út vezet. E kialakulási lehetőségek részletezésére a helynevek szerkezeti elemzéséről szólva nincs lehetőségem; áttekintésükre egy névtörténeti fejezetben vállalkozhatnánk. Egy-két fontosabb módozatot azonban a névrészfunkciókhoz kapcsolódóan is célszerű megemlíteni.

A morfematikai szerkesztés bizonyos értelemben az egy- és a kétrészes nevek közötti átmeneti jelenségeket hoz létre. Konkrét formái a képzés (zárójelben a funkciót jelölöm): *Balcsi* (2.), *Csúcsos* (3.1.2.), *Homokos* (3.1.3.), *Puskaporos* (3.1.7.), *Tocsogó* (3.1.7.), *Fodormentás* (3.2.1.), *Nyulas* (3.2.2.), *Égett* (3.2.6.), *Zálogos* (3.2.7.), a névszójelekkel történő helynévalkotás: *Laposok* (1.), *Katrok* (2.), *Hosszok* (3.1.2.), *Homokok* (3.1.3.), *Feketék* (3.1.4.), *Palié* (3.2.4.), valamint a határozóraggal: *Csárdánál* (3.3.2.) és a névutóval: *Csárda alatt* (3.3.2.) való névalkotás.

A jelentésbeli névalkotás esetei közül a hasadás mindig 1. típusú funkciót kifejező nevet hoz létre: *Séd, Ér*. A főkategória alá sorolható többi folyamat is csak egyrészes nevet eredményezhet. Metonímiával: *Köles* (3.2.1.), *Bébic* (3.3.2.), *Pongrác* (3.2.4.), *Leopold* (3.2.5.), *Péterakasztó* (3.2.7.), *Marcal* 'dülő' (3.3.2.), metaforával: *Gatyáület* (3.1.2.), *Hortobágy* 'határnév' (3.1.6.), *Amerika* 'utca' (3.2.4.), *Abesszínia* 'határnév' (3.3.4.) vagy névköltöztetéssel: *Hargita* 'villanév' (4.1.).

A szerkezeti változások közül az ellipszis mindig egyrészes nevet hoz létre, a megmaradó, kifejezett funkció az esetek túlnyomó többségében a sajátosság. Ennek minden altípusa képviselve van az elliptikus nevek között (közülük néhány példa: *Tízöles, Görbe, Cifra, Rekettye, Pityer, Pincés, Barkóczi, Pusztakerti, Hatos*). Az ellipszis következtében ritkán a fajtát jelölő névrész is megőrződhet: *Erdő* (< *Nagy/erdő*). A névalkotási folyamatoknak egy-egy névpéldával való érzékeltetése természetesen csak villanásszerűen s ráadásul elnagyoltan, homályosan utal lényegükre. Ezek tüzetes ismertetése a névszerkezeti változatok pontos elemzése szempontjából is alapvető fontosságú.

3. Lexikális-morfológiai elemzés

3.1. A helynevek szerkezeti analizésének másik lehetséges szintje a l e x i k á l i s - m o r f o l ó g i a i e l e m z é s. Ennek során a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk a nevet, illetőleg a névrészt. Az ismeretelméleti gyökerű funkcionális kategóriák mindig konkrét nyelvi formában fejeződnek ki. A helynévrendszer bemutatása tehát annak vizsgálatát jelenti, hogy egy adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg. A funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai modellek nincsenek egymással alá-fölé rendeltségi viszonyban, hanem pusztán más síkon helyezkednek el. Minden nyelvre érvényes, hogy a funkcionális kategóriák aktuális megvalósulása előtt sokféle formális lehetőség áll nyitva. Ez abból adódik, hogy a nevek lexikális-morfológiai modelljei a közszói (nem tulajdonnévi) szerkesztés szabályaihoz kötődnek. Nincs olyan sajátos helynévi szóalkotási, grammatikai szerkesztési mód, amely a közszavak körében ne volna megtalálható, azaz elvileg nincs olyan korlátozás, amely bármely közszói jelenség tulajdonnévbéli előfordulására vonatkozna (erről lásd Теория и методика 38 és SEBESTYÉN: NytudÉrt. 70.sz. 306). A mindenkor használatba vett nyelvi jelenségek köre ugyanakkor viszonylag jól körülhatárolható, s nyelvterületenként, koronként jelentős különbségeket mutathat.

3.2. A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során tehát az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. Tipológiáink régebbi és újabb változatai is alapvetően a nevekbe foglalt szavak jelentése és az összekapcsolásukra felhasznált grammatikai eszközök szerint csoportosították helyneveinket. Oly módon, mint ahogy például INCZEFI a *Vörösnádhát* típusú neveket elemezte: szín- és növénynév + testrésznév kapcsolataként (Makó 82). De hasonló ZELLIGER felfogása is: a *Fábiánsebestyén* helynevet mellérendelő szerkezetűnek, a *Márcadó*-t pedig tárgyas alárendelést mutató földrajzi névnek tekinti (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 540-1). INCZEFI önálló tanulmányokat is szentelt a helyneveket alkotó szókincs vizsgálatának (MNY. LXII, 72-9; LXIX, 465-9).

Értelmezésem szerint a fenti nevekben megjelenő szavak, illetőleg szerkesztési eljárások nem ilyen formában névalkotó szerepűek. A funkcionális elemzés névrészeket elkülönítő módszere szerint a *Vörösnád/hát* 'olyan kiemelkedés (1), ahol vörös nád nő (2)' kétrészes név, a *Fábiánsebestyén* 'a szent Fábán és Sebestyén tiszteletére épült templom körüli (1) [ti. település]' és a *Márcadó* 'méhsőrrel adózó (1) [ti. település]' viszont egy funkcionális

névrészt tartalmazó helynév. A névadás motivációjaként értelmezett funkcionális-szemantikai kategóriák különböző nyelvi eszközökkel fejeződhetnek ki. Ezek vizsgálata teheti az általános, nyelvi sajátosságokat közvetlenül nem mutató alapmodellek ábrázolását az egyes nyelvek vonatkozásában is érvényes elemzési struktúrává.

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti. Ennek során a funkcionális szerkezet fogalmihoz (alaprész — bővítményrész, másfelől: méret, alak, elhelyezkedés stb. kifejezése) kapcsolva mutathatjuk be a nevek lexikális-morfológiai alkatát. A két szint egymásra vonatkoztatásával a funkcionális nyelvleírás alapvető követelményének is meg tudunk felelni: a jelentés és a forma kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása révén a nyelvi jel kettős arcúata belső összefüggésében tárul fel előttünk.

A lexikális-morfológiai elemzés tehát a nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció. A lexémák bemutatását szófaji, jelentésbeli jellemzőik megragadásával lehet elvégezni. A helynevek két elemzési szintje könnyen egymásba csúszhat, ha fogalmi rendszerünkben átfedések vannak, szemléletünkben kevertség mutatkozik. Világosan látnunk kell tehát, hogy a funkcionális elemzés névrészfunkciókat keres, a lexikális analízis pedig szójelentéseket mutat be. A *Templom/domb* bővítményrészének funkciója lokális viszony kifejezése, amely 'épület' jelentésű szóval történik. A *Barta/tag* bővítményrésze birtoklást, a *Kántor/tagé* használatot fejez ki; az első névben ezt a funkciót személynév, a másodikban foglalkozásnév tölti be. A *Kenderszeri/rét* kétrészes helynév előtagja pontos elhelyezkedésre utal; ennek lexikális kifejezője *-i* melléknévképzős helynév, amely eredetét tekintve kétrészes név. Példánkban ez a kétrészeség azonban csak lexikális szinten nyilvánul meg: a *Kenderszeri/rét* bővítményrésze két lexémát és egy képzőelemet tartalmaz.

A helynév ilyen típusú szegmentumait névelemnek nevezem. Általánosabban fogalmazva: a *n é v e l e m* a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése. A *Séd* pataknev így természetesen egy névrészből s ugyancsak egy névelemből áll, a *Séd-i/dűlő* és a *Séd-re/dűlő* két névrészt és három névelemet tartalmaz. A *dűlő -ő* képzője a névalkotásban közvetlenül nem játszik szerepet, pusztán a névbe tartozó lexéma része; nem úgy, mint az *-i* vagy a *-re* toldalék, amely a két névrész grammatikai viszonyát fejezi ki. További néhány példa a névelemek szerinti elemzésre (a névrészeket / jellel, a lexikális névelemeket +, a névalkotó szerepű toldalékelemeket - jellel különitem el): *Nyula-s*, *Fodormentá-*

s, Nyíla-k, Nagy/domb, Külső/káposztá-s+kert, Alsó/kender+szer-i+dülő, Gátya+ület 'szántó'. Az egyes helynevek, illetőleg a névrészek a fenti értelemben lehetnek egy- vagy többeleműek. Elemzésnek ez a formája jórészt megegyezik azzal, ahogyan az egyelemű név — többelemű név terminusokat JUHÁSZ (NyttudÉrt. 126. sz. 36) és INCZEFI — ez utóbbi egytagú, többtagú névként jelölve (Makó 24-34) — értelmezte.

Ha megfelelő kategóriarendszerrel a helynevek névelemszerkezetét leírjuk, akkor kitűnő összevetési alapot kapunk egyrészt a névelemzés funkcionális kategóriáival, másrészt pedig a névkeletkezési típusokkal. Ennek során pontosabban jellemezhetővé válik például az az impresszionisztikus megállapításunk, hogy az elhelyezkedés kifejezése gyakran egy másik helynév felhasználásával történik meg: ez megvalósulhat képzőelem felhasználásával vagy anélkül; megtudhatjuk, hogy a lokális viszonyt kifejező funkcióban jellegzetesen hány lexikális elemet tartalmazó névrész szerepel, s hogy van-e jelentősége ennek a helynevek szerkezeti változásában; továbbá befolyásolja-e a metonimikus átvitel formáit a névelemszerkezet, a metaforikus névalkotásra elsősorban milyen típusú szavakat használunk föl stb. Az ilyen és az ezekhez hasonló kérdések megválaszolását teszi lehetővé a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzése. Teljes mértékben egyetérthetünk INCZEFI GÉZA megállapításával, amely szerint "neveink jobb megismerését az is segíti, ha a névalkotó lexémák jelentéscsoportjait és azok felhasználását vizsgáljuk" (MNY. LXIX, 465).

Az elemzési sík elkülönítésével valójában egy, a hagyományosnak számító funkcionális megközelítéstől eltérő, lehetséges kiindulási pontot rögzítünk a helynévelemzésben: a nyelv szóképzületének, morfológiai rendszerének — azaz általános jelképzületének — nevekben való felhasználását vizsgálhatjuk ily módon. A helynevek lexikális-morfológiai sajátosságai nemcsak nyelvenként mutatnak eltérő jegyeket, hanem egy adott nyelv különböző területeinek névadását is jellemezhetik. Ez egyrészt egy-egy területi nyelvváltozat általános dialektológiai jellegével mutat összefüggést (pl. a neveket alkotó szókinccs tekintetében), de lehetnek csak a nevre vonatkozó különbségek kifejezői is (egy-, két-, háromelemű nevek, névrésztípusok előfordulási, kapcsolódási gyakorisága stb.). Még egyetlen névrendszeren belül is megnyilvánulhat az eltérő nyelv szerkezetek használata: ezt a szinonim helynevek lexikális-morfológiai elemzése nagyszerűen bizonyítja (pl. KASZÁS JÓZSEF: NÉ. I, 27-32; HOFFMANN: MNYj. XXIII, 11-22). A nevekben található lexémák funkcióinak bemutatása általános jelentéstani tanulságokkal is járhat (lásd pl. PESTY JÁNOS dolgozatát földrajzi neveink alsó-, felső- elemeiről [Nyr. XCIII, 229-31]).

Úgy gondolom, hogy helyneveink meglehetősen bonyolult helyesírása is pontosabban, egyértelműbben szabályozható lenne a funkcionális és a morfológiai szerkezeti típusok kapcsolatának jobb megismerése révén. Igen előremutatón fogalmazta meg ezt a kívánalmat SEBESTYÉN ÁRPÁD annak hangsúlyozásával, hogy e téren a "szabályozásnak a nevek sajátos, névszerkezeti sajátosságaira kell támaszkodnia" (MNyj. XXVII, 171).

3.3. A továbbiakban a lexikális elemek azon típusait kell számba vennünk, amelyek a helynevek, illetve a funkcionális névrészek felépítésében szerepet játszanak. Fontos hangsúlyoznunk: e kategóriákat aszerint kell megállapítanunk, hogy a funkcionális elemzés alapegységeihez, a névrészhez viszonyíthatók legyenek. Ezért a kétrészes nevek névrészeinek, illetve az egyrészes nevek lexikális felépítésének a lehetséges rendszerét kell az alábbiakban bemutatnunk.

A lexikális elemek tipizálása szójelentéstani szempontok szerint történhet. Mivel a jelentésnek a szavak szófaji jellegének meghatározásában fontos szerepe van, alapkategóriáink a szófaji rendszer itt figyelembe vehető osztályai lehetnek. Ezek további részletezése történhet jelentéscsoportok szerint: a helynevek alkotásában szerepet játszó jellemző szórétegek kiemelésével; néha esetleg alaktani tekintetben is elkülönülő változataik feltüntetésével. Az olyan kategóriák, mint a személynév vagy a helynév, éppen amiatt kezelendők külön, mert helynévbeli előfordulásuk igen gyakori. Feltűnően magas arányuk miatt modellünknek ezek finomabb lexikális szerkezetére is figyelemmel kell lennie. Egyes névrészek, ill. nevek alkotóelemei szószerkezetek is lehetnek. A lexikális elemzésnek ezeket is tartalmaznia kell (J. SOLTÉSZ KATALIN szép számmal közöl ilyen alak szerkezeti különlegességeket mutató neveket: NÉ. XI, 73-82). A leírás keretének, fő és alkategóriáinak megállapításában, a tömbszerűség, illetőleg a részletezés arányainak meghatározásában praktikus szempontokat is figyelembe kell vennünk. Mindez a leírási modell gyakorlati alkalmazhatóságának igen lényeges előfeltétele.

A funkcionális névrészek, illetve az egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzésében az alábbi kategóriák felhasználását látom leginkább indokoltnak:

1. köznév

- 1.1. egyszerű földrajzi köznév (*Erdő/föld, Nagy/tanya*)
- 1.2. összetett földrajzi köznév (*Földvétel, Attyai/agyag-gödör*)
- 1.3. népnév (*Német/tag, Magyar/kút*)
- 1.4. foglalkozást, címet jelölő szó (*Tanító/tag, Grófé*)
- 1.5. növénynév (*Kender/szer, Szőlő/út*)

- 1.6. állatnév (*Varjú/domb, Róka/dűlő*)
- 1.7. anyagnév (*Agyag/szer, Nagy/homok*)
- 1.8. építményt jelentő szó (*Kórház/utca, Akol/melléke*)
- 1.9. egyéb köznévi (*Cipellő/rét, Szabadság/utca*)
2. helynév(i) származék)
  - 2.1. egyrészes helynév (*Alsó/bogács, Döbrés/domb*)
  - 2.2. kétrészes helynév (*Külső/kenderszer, Belső/döbrés-domb*)
  - 2.3. egyrészes képzett helynév (*Sámsoni/út, Alsó/tőpéri*)
  - 2.4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri/dűlő, Kis-sédi/dűlő*)
  - 2.5. helynév eleme(i) (*Csorgó/hát < Csorgóér/hát*)
3. személynév
  - 3.1. családnév (*Gellért/mező, Bogács*)
  - 3.2. keresztnév (*Józi/tag, Ilonka*)
  - 3.3. több elemű személynév (*Tótpál/tanya, Nagybauszúmelkő 'dűlő'*)
  - 3.4. szentnév (*Rába/szentandrás, Szentanna/utca*)
  - 3.5. egyéb személynév (*Jutas, Hitler/domb < gúnynévből*)
4. egyéb tulajdonnév
  - (*Ráró/tanya, Vörös Hadsereg/útja*)
5. melléknévi jellegű szó
  - 5.1. képzetlen melléknév (*Öreg/erdő, Rövid*)
  - 5.2. képzett melléknév (*Disznós/kút, Tagi/rét*)
  - 5.3. folyamatos melléknévi igenév (*Dübögő/rét, Csicsogó*)
  - 5.4. befejezett melléknévi igenév (*Égett/malom, Vágott*)
  - 5.5. számnévből képzett melléknév (*Ötös/dűlő, Nyolcas*)
6. számnév
  - 6.1. tőszámnév (*Három/hegy, Két/tó*)
  - 6.2. sorszámnév (*Negyedik/tábla, Hatodik/utca*)
7. szószerkezet
  - 7.1. viszonyjelölő (határozós, névutós) szerkezet (*Sédrejáró/dűlő, Bitvántúl*)
  - 7.2. névszói jellegű szerkezet (*Hatrongyos 'utca', Kecskvár 'hegy'*)
  - 7.3. ígés szerkezet (*Halesz, Bárnevolna*)

A névalkotó szerepű toldalékelemek kiemelésére, funkcionális vizsgálatára is a lexikális-morfológiai elemzés szintjén nyílik lehetőségünk. A névelemek elkülönítése útján — számítógépes rendezéssel — ugyanis igen könnyen megkaphatjuk az egy-egy morfématípust (pl. a többesjelet, a *-ra/-re* ragot) tartalmazó helynevek listáját. A névalkotó morféma gyakran meghatározzák a funkcionális névrészek névbeli viszonyát is.

4. A kétrészes nevek alap- és bővítményrészének nyelvtani viszonyát a s z i n t a g m a t i k u s e l e m z é s s e l mutat-
hatjuk be.

Az így keletkezett nevek kategóriájának további tagolását a szerkesztésben felhasznált szerkezet típusok szerint lehet elvégez-
ni. A közsői összetételeket funkcionális és alaki jellegzetessé-
geik alapján mellé- és alárendelő (alanyi, tárgyias, határozós és
jelzős) szerkezetekként szokás bemutatni. A helynevek szerkezeti-
nyelvtani elemzését vállaló dolgozatok joggal használják ezeket a
kategóriákat, kiemelve közülük azokat, amelyek a helynevek között
is megtalálhatók. Az eltérő szemléleti alap következtében az egyes
szerzők természetesen más-más eredményre jutnak, még ha gyakran
azonos fogalmakat használnak is. INCZEFI például az alanyos, tár-
gyias, határozós, jelzős és a mellérendelő viszonyt nem a névrészek
mint szerkezeti egységek közti kapcsolatot értelmezi, hanem a
nevekben megtalálható lexémák viszonyaként. Így szerepel nála az
alanyi alárendelés példajaként az *Ebásta*, a tárgyias szerkezetűek
között pedig a *Kenyérváró* (Makó 25). ZELLIGER ERZSÉBET a korai
ómagyar szóösszetéti típusok elemzése során a tulajdonnevek szó-
alkotási módozatait is áttekinti. A helynevek grammatikai felépi-
téséről azt tartja, hogy ezek "lényegében ugyanolyan szerkezetűek,
mint a közzavak és a személynevek" (A magyar nyelv történeti
nyelvtana. I, 540), eltérések legfeljebb az összetéti típusok
arányában mutatkoznak. Az ómagyar nyelv szintagmatikus lehetősége-
it kutatva helyesen mutatja be a *Mézművelő* (1302: *Myzmielou*),
Márcadó (1237-1240: *Marcadou*) típusú faluneveket a tárgyias szerke-
zetű összetett szavak között (i. m. 541). Névszerkezeti szempont-
ból azonban ezek egyrészes nevek: a település lakóinak foglalkozá-
sára utal a bennük kifejeződő névfunkció. Ezt tárgyias szerkezetű
összetett szó jeleníti meg.

Dolgozatomban a szintagmatikus szerkesztést névrészek közötti
viszonyként értelmezem, ugyanúgy, ahogy azt például — részben más
terminológiával — BENKŐ LORÁNDnál (Nyárádmente 39-40) vagy J.
SOLTÉSZ KATALINNál (A tulajdonnév funkciója és jelentése 10-4)
láthatjuk. Figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy a szerke-
zeti azonosság eltérő történeti alakulásmód kifejezője is lehet.
Helyneveink között gyakran találunk ugyanis olyanokat, amelyek
alaki-morfológiai szempontból azonosak, történeti tipológiai kü-
lönbségeiket azonban világosan kell láttatnunk. A *Sédi/dűlő* és a
Sédi/ér nevek formális jegyeiket tekintve azonosnak tűnnek föl.
Névszerkezeti szempontból valóban mindkettő kétrészes helynév, de
a névrészek funkciójában lényeges különbség mutatkozik meg: a
Sédi/dűlő 'dűlő (1), amely a Séd mellett fekszik (2)' a hely elhe-
lyezkedését és a hely fajtáját megjelölő névrészekből áll, a *Séd*
szinonímájaként szereplő *Sédi/ér* 'ér (1), amelyet Sédnek hívnak

(2)' viszont megnevező és a hely fajtáját megjelölő névrészek felhasználásával alakult. A két név nemcsak funkcionális-szerkezeti szempontból, hanem keletkezését tekintve is eltérő: az első szintagmatikus szerkesztéssel, a második szerkezeti változással, kiegészüléssel jött létre. E két név esetében — s számtalan hasonló példát említhetnénk — fontos különbségek tűnnének tehát el, ha szerkezeti elemzésüket nem egészítené ki a keletkezéstörténeti analízis.

A szintagmatikus elemzés szempontjából nem igazán fontos az a gyakran említett elméleti kérdés, hogy a több szóból álló helynevek szintagmáknak vagy összetételeknek tekinthetők-e inkább, esetleg ilyenek is, olyanok is vannak-e közöttük. Tudjuk jól, hogy a probléma megítélése a közszók körében is számtalan kérdést vet föl, s mind elvi szempontból, mind az egyes konkrét nyelvi jelenségeket illetően igen nehéz állást foglalni. Legutóbb A magyar nyelv történeti nyelvtana szóösszetéti fejezetének szerzője ZELLIGER ERZSÉBET szólt a szószerkezet — összetettség-előzmény — összetett szó elhatárolásának bizonytalanságáról (I, 523). Igaz, a bennünket közelebről érintő kérdésről úgy vélekedik, hogy "tulajdonnévi funkcióban a szoros szószerkezet rendszerint összetett szóvá válik" (i. h.), de a tulajdonnévi jelleg megítélésének elméleti és gyakorlati nehézségei eleve elbizonytalanítják ezt a megközelítést is.

A helynevek lexikális egységként funkcionálnak a nyelvben, bár helyesírásuk nem mindig tükrözi ezt (*Csordaút — Laposi-rét — Szoboszlai út*). A helyesírási különbség nyelvi különbséget a helynevek esetében nem takar: az egybe- és a különírás hagyományokon alapuló szabályozás kérdése, nem pedig a szintagmatizálódás-lexikalizálódás eltérő mértékének a kifejezője. Mivel a szintagmák és a szóösszetételek tagjainak szemantikai kapcsolattípusait azonos grammatikai eszközök fejezik ki, a grammatikai szerkesztéssel keletkezett nevek névrészeinek alaki-funkcionális viszonyának megítélését nem befolyásolja az, hogy összetételnek vagy szintagmának fogjuk-e föl őket.

Melyek azok a szintagmatikus viszonyfajták, amelyek a magyar helynévrendszerben névalkotó szerepűek lehetnek, azaz névrészek összekapcsolásában szerepet játszhatnak? Abból adódóan, hogy a szintagmatikus kapcsolatot névrészek viszonyaként értelmezem, nem követhetem INCZEFI vagy ZELLIGER felfogását, amely szerint nem található olyan szempont, "amelynek alapján elkülöníthetők lennének az összetett közszavak és az összetett tulajdonnevek: ugyanazok az összetételi típusok találhatóak mindkét kategóriában" (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 526). Alanyi és tárgyias szerkezet funkcionális névrészeket nem kapcsolhat össze. A szakmunkák eltérő terminológiáját, megközelítésbeli, szemléleti eltéréseit itt most

figyelmén kívül hagyva, az eddigi kutatások alapján az alábbi típusok tárgyalása jöhet szóba:

- jelzős szerkezetek
- határozós (viszonyzó) szerkezetek
- mellérendelő szerkezetek
- egyéb szerkezetekből alakult helynevek.

A továbbiakban ezeket vizsgálom részletesebben.

4.1. Jelzős szerkezetű nevek

A jelző alaki szegénysége: jelöletlensége, másrészt funkcionális gazdagsága: "megjelölheti az alaptagban (...) kifejezett fogalomnak minőségét, mennyiségét, birtokosát" (MMNy. 336) lehetővé teszi, hogy igen sokféle helynévalkotó szintagmatikus kapcsolatot e kategória alá soroljunk. A jelzős szerkezeteknek az a jellegzetessége, hogy transzformálhatók alany-állítmányi viszonyra, illetőleg — történeti síkról közelítve —, hogy az alany-állítmányi viszonyoknak a mondat szint alá süllyedésével keletkeztek, a helynevek egy részére igazolhatónak tűnik: a *Hosszú-dűlő* valóban azt jelenti, hogy 'a dűlő hosszú', a *Gál-tag* pedig azt, hogy 'a tag a Gálé'. Ez a kritérium nem igaz azonban a hagyományosan a jelzős szerkezetek közé sorolt olyan nevekre, mint az *Űrge-domb*, az *Esztári út* vagy a *Rákóczi utca*; ezek ugyanis más formákká alakíthatók át: 'a domb, ahol sok űrge él', 'az út, amely Esztárba vezet', 'az utca, amelyet Rákócziról neveztek el'. Ezek a helynevek nem a jelzős szerkezetekre emlékeztetnek, hanem inkább az úgynevezett jelentéstömörítő összetételekre. (Igaz, hogy ezek jelentése leginkább a jelzős vagy a határozó és jelző kapcsolatából álló szerkezetekéhez hasonlít; vö. MMNy. 159.)

Több reménnyel kecsegtet a helyneveknek az egyes jelzőfajták alá történő besorolása. Legnehezebb dolgunk itt is a legáltalánosabbban előforduló, legkevésbé specifikus, gazdag belső struktúráltságot is mutató jelzőfajtaival, a minőségjelzővel van. E jelzőfajta általános definíciója valójában körülírja, hogy "a minőségjelző (..) a jelzett szó jelentését azáltal teszi teljesebbé, pontosabbá, hogy kifejezi a jelzett dolog k ü l s ő vagy b e l s ő t u l a j d o n s á g a i t (színét, ízét, alakját, nagyságát, anyagát stb.), k ü l ö n f é l e t u l a j d o n s á g s z e r ű k ö r ü l m é n y e i t (állapotát, helyzetét, vmivel ellátott, vmivel el nem látott vagy vmitől megfosztott voltát, vkihez vagy vmihez való tartozását, a sorban elfoglalt helyét stb.)" (MMNyR. II, 265). Ez a szemantikai, funkcionális sokszínűség és az alaki jellemzők hiánya további bizonytalanságok forrásává válik a helynevek esetében.

Akadémiai nyelvtanunk a földrajzi neveket kijelölő jelzős szerkezetnek tekinti. Egyik típusában a jelző és a jelzett szó között a faj—egyed fogalmi kapcsolatot látja: *Dengely-hegy* (i. m.

II, 273-5), a másik csoportban a jelző és a jelzett szó között fogalmi kapcsolat nincs, ezekben a tulajdonnévi jelző megkülönböztetésre szolgál: *Trefort-kert*, *Petőfi híd* (i. m. II, 275-6). BENKŐ LORÁND jóval korábban írott munkájában ezzel szemben csak minősítő jelzős szerkezeteket említett (Nyárádmunte 39). J. SOLTÉSZ KATALIN igen előremutatóan választotta le a névalkotás alaki elemzéséről a tulajdonnevek, köztük a helynevek kijelölő jelzői használatát, amelyet a magyar nyelvre igen jellemzőnek tart (*Pest város/a*/, *Bodri kutya*) (A tulajdonnév funkciója és jelentése 112-3). A minőségjelzős tulajdonnevek alakszerkezeti leírásában csak a meghatározó (determinatív) jelzős szerkezet fogalmat használja, amelyben a jelző legtöbbször megkülönböztető funkciójú (*Sebes-Körös*, *Kinshasa-Kongó*), de pusztán megszorító szerepű is lehet (*Budapest-Kelenföld*) (i. m. 10-1). DEME LÁSZLÓ legutóbb a negyedik névtudományi konferencián tartott előadásában a névterjedelemmel összefüggésben érintette a helynévi jelzős szerkezetek néhány kérdését (MNyTK. 183. sz. 282-6). HAJDÚ MIHÁLY pedig egy speciális helynévréteg vizsgálata kapcsán megjegyzi, hogy "A jelzős szintagma fajtája többnyire kijelölő jelző. Talán még akkor is kijelölő jelzőnek kell tekinteni az előtagot, ha az melléknév (*Hosszú utca...*), habár az ilyen esetek nagy többségében történetileg indokolt lenne a minősítő jelzős szerkezet" (NytudÉrt. 87. sz. 6).

A feltűnően eltérő besorolási kísérletek egyik oka mindenképpen a minőségjelzői kategória többféle belső felosztási lehetőségében keresendő. Ennél fontosabb talán az a körülmény, hogy a jelzőfajták elkülönítésére használt logikai-fogalmi rendszer nemigen alkalmas a sajátos jelentésszerkezettel bíró helynevek jellemzésére. A minősítő jelző egyik fajtája a jelentéskört leszűkíti, a jelentéstartalmat viszont gazdagítja (megkülönböztető jelző); a minősítő jelző másik altípusa viszont csupán kiemeli a jelzett szó egy tulajdonságát (kiemelő jelző); míg a kijelölő jelző annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza (vö. MMNy. 337). A helynevek szerkezeti tagjainak, névrészeinek funkcionális viszonyait funkcionális-szemantikai elemzésünk korábban bemutatott kategóriái sokrétűbben, szemléletesebben képesek jellemezni, mintha ezt pusztán a jelentéskör-szűkítés, tulajdonságkiemelés fogalmakkal kísérelnénk meg elérni.

A mennyiségjelzős szerkezeteket nem választják el éles határok a minőségjelzős konstrukcióktól. Egyes nyelvtanok — összhangban azzal, hogy a számneveket a melléknevekhez sorolják — csupán a minőségjelző egyik altípusaként említik. J. SOLTÉSZ nem is tárgyal ilyen tulajdonnévtípust. BENKŐ számnévi jelzős szerkezetű helynevekről beszél, de az általa felsorolt példák jórészt nem ide tartoznak, hiszen egyrészes nevek (*Hathód*, *Negyvenölös*) (Nyárád-

mente 39). A mennyiségjelzős szerkezetek léte nem tagadható, első eredeti szórványemlékünk, a Tihanyi Alapítólevél is tartalmaz már ilyeneket: *harmuhig*, *harmu ferteu*, a helynévtárakból pedig nagy számban gyűjthetők efféle nevek. A kategória tüzetesebb vizsgálatot igényel, e téren több kérdés is megválaszolásra vár (pl. milyen helyfajták nevében gyakoribb ez a típus, milyen névrészekkel kapcsolódnak össze leginkább, mely számnevek szerepelnek legtöbbször? stb.). Az elemzést azonban minden esetben óvatosan kell elvégeznünk, mivel a számnevet, illetőleg számnévi alakulatot tartalmazó helynek gyakran különböző funkcionális, szerkezeti típusokba tartoznak. A sorszámnévi előtagúak például világosan minőségjelzős szerkezetek (*Ötödik/tábla*), a számok nevét tartalmazó nevek (*Ötös/tábla*) előtagja nem biztos, hogy a sorban elfoglalt helyet jelöli, sok esetben pedig csupán a névrész lexikális eleme a számnév (*Két+út/köze*).

A birtokos jelzős szerkezetű helynevekre a legtöbb helynévtani pológiai jellegű munkából bőségesen hozhatnánk példákat. Ennek egyik oka, hogy a terület birtoklásának ténye gyakran kifejeződik nevében is. Másik okként azt említhetjük, hogy a jelzős szerkezetek között egyedül itt találunk alaki eszközzel is megjelölhető szerkezetípust. INCZEFI GÉZA, akinek munkáiban nagy számban találunk jelölt és jelöletlen birtokos szerkezetként tárgyalt neveket, egy helyütt megjegyzi, hogy ez a típus nem különül el élesen a minőségjelzős összetételtől: az *Igásugar*, *Lúcs hát*-féle nevek bármelyik fenti kategóriába besorolhatók (Makó 29). Figyelmet érdemel, hogy a birtokos jelzős nevek között BENKÓ IS, J. SOLTÉSZ IS kizárólag jelölt szerkezeteket említ meg (Nyárádménte 40; A tulajdonnév funkciója és jelentése 11). HAJDÚ MIHÁLY a *Hősök tere* típusú nevekről azonban nem minden ok nélkül azt tartja, hogy "logikailag és történetileg nem tekinthetők birtokos szerkezetnek, hiszen a *Hősök* névelem éppen olyan meghatározó jelzője a *tér* közterületnek, mint a *Kossuth tér* (...) helynevekben a *Kossuth* (...) névelem" (MNY. LXXVII, 110). A funkcionális hasonlóságot elismerve kétségtelen azonban a formai különbség is. Az ellentmondás feloldása nem a birtokos jelzős szerkezetek, s még csak nem is a jelzős szerkezetek belső típusainak pontosabb definiálásával, körvonalazásával oldható fel, hanem leírási rendszerünk fő kategóriáinak, a szemlélet alappilléreinek a visszaidézésével.

A helynevek rendszerszerű leírásában a közszók szisztémájához hasonlóan funkcionális és alaki szempontokat kell egyidejűleg érvényesíteni. Ezek közül nyilvánvalóan elsődleges a funkcionális-szemantikai háttér: a kifejezendő tartalom teremti meg a maga számára a kifejezési formákat, a funkcionális jegyeket hordozó, kifejező alaki eszközöket. Ezt az összefüggést más oldalról már

érintettük a szerkezeti elemzés két szintje, a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai analízis kapcsolatának a bemutatása során.

A magyar helynévrendszerben sajátos ellentmondást figyelhetünk meg: az igen sokféle szemantikai típust meglehetősen szegényes alaki eszközt rendszer hordozza. A helynévi szerkezetek körében döntő többséget alkot a jelöletlenség. A jelöltség számban is, sokszínűségben is jóval szerényebb ennél: lényegében a birtokos személyrag és a határozóragos-viszonyos szerkezetek használatára korlátozódik. A funkcionális és az alaki kategóriák között ráadásul kölcsönösen erőteljes meg nem felelések figyelhetők meg. A birtoklás ténye például kifejeződhet többféle alakszerkezeti formában is: *Tóth/tag* — *Tóth+Pál/tagja* — *Uraság-i/tag*. Másrészt azonos szerkezet (pl. személyt jelölő szó + földrajzi köznévi) eltérő szemantikai tartalmakat hordozhat: *Tóth/tag* 'az övé' — *Kántor/tag* 'használja' — *Kanász/köz* 'ott lakik'. Jelölt alaki szerkezet is kifejezhet természetesen különféle funkciókat: a birtokos személyrag a fentiek szerint lehet a birtoklás kifejezője, de jelölhet helyviszonyt (*Mozi/utcája* 'az utca, ahol a mozi van'), kifejezhet — INCZEFI terminusával (MNY. LXIII, 69) — részmeghatározást (*Nádaskút/vége*), vagy éppen lehet a *Rákóczi/utca*-val egyező jellegű (*Hősök/tere* 'a hősokról elnevezett tér').

Valójában akkor járunk el helyesen tehát, ha a szerkezeti elemzés funkcionális-szemantikai szintjén végezzük el a névrészek jelentésbeli kategorizálásának finom elkülönítéseket igénylő feladatát, s a szintagmatikus elemzésből teljességgel kiiktatjuk ezt a kérdéskört. A jelzős szerkezetek hagyományos kategóriái (kijelölő, minősítő stb.) szerinti elemzésre — mint láttuk — így valójában nincs szükségünk. E helyütt megelégedhetünk a jelzős szerkezetek jelöletlenségének és (birtokos személyraggal történő) jelöltségének elkülönítésével. A funkcionális-szemantikai típusok s a két alaktani kategória közötti összekapcsoló fonalak felfejtésére éppen ily módon nyílik jó lehetőségünk. Ez az összevetés természetesen bármelyik oldalról kiindulhat, s ez nem pusztán a nyelvléírás céljától függő kérdés, hanem a névrendszert élő módon szabályozó összefüggésrendszer: a szemantikai és az alaki-lexikális névmodellek hatása egyidejűleg van jelen a helynévrendszer új elemeinek kialakulásában s a régi rendszertagok változásában.

Ez a modellhatás magyarázza végső soron azt is, hogy a mai névrendszerben a jelöletlenség sokkal érzékelhetőbb, mint a jelöltség. A helynévrendszer legősibb rétegét — az általános nyelvi jelöletlenségnek megfelelően — minden bizonnyal a melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi köznévből felépülő lexikális szerkezetű helynevek alkották (*Fekete/ér*, *Lapos/hegy*). Közöttük közvettebb szemléletű megnevezések is előfordulhattak, akár nyelviileg

jelöletlenül (*Bükk/oldal* 'hegyoldal, ahol bükkfák nőnek'), akár pedig jelölten (*Bükkös/oldal, Esztári/út*). A grammatikai eszközzel történő megjelölés — a jelzős szerkezetek körében ennek egyedüli kifejezője a birtokos személyrag — történetileg minden bizonnyal későbbi lehetőség, s a valós birtoklásviszony kifejezésére jöhetett létre. További funkciói (helyjelölés, formális használat) újabbak lehetnek. Mindezek megnyugtató igazolása természetesen csak nagyszámú történeti adat elemzésével végezhető el. A jelöletlenség — jelöltség fogalompár magától értetődően nem csak a jelzős szerkezetekre alkalmazható, hiszen a mellérendelő vagy a határozós szerkezetek is jellemezhetők e kategóriákkal, de a jelzős szerkezetből alakult nevek csoportjában osztályozó szempont csupán.

A jelzős szintagmák között külön meg kell említeni az úgynevezett hátravetett jelzős szerkezeteket. Ezek nem azonosíthatók a megfelelő közszói konstrukciókkal, mivel lényeges mondattani jellemzőben, a toldalékolás tekintetében különböznek azoktól. (Más oldalról sem szerencsés az értelmező fogalmának a helynevekre történő alkalmazása: több szerző az osztályjelölő szerepű földrajzi közneveknek ilyenféle szerepet tulajdonít.)

J. SOLTÉSZ KATALIN a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket vizsgálva tárgyalja a fordított szórendű jelzős szerkezeteket. Több tízezer helynévből kiválogatva az ide sorolható néhány tucatot, joggal jegyzi meg, hogy további vizsgálatokat kíván annak megállapítása, miért cserélődött meg a jelző és a jelzett szó szokásos sorrendje (NÉ. XI, 80). A formailag hasonló nevek minden bizonnyal többféle módon keletkezhetnek. A *Kőbánya-alsó* típusú vasútállomásnevekről a szerző maga mondja, hogy "ezek úgy is felfoghatók, hogy az *alsó/felső* az odaértett *állomás* jelzője" (uo.): azaz helyük a történeti elemzésben a szerkezeti változással alakult nevek között jelölhető ki. Ezekhez hasonlóknak tűnnek az *Országúti első* (ti. tábla), *Födőpupi egyes* (ti. tábla) típusú nevek, mert melléjük is egyértelműen odailleszthető a földrajzi köznévi főtag, továbbá az effélék egyenes szórenddel nem is igen képzelhetők el (**Egyes fődőpupi tábla*). A többi név esetében azonban kevésbé valószínű, hogy a szokásos sorrendű név (*Keleti-Kis-erdő*) szerkezeti átalakulása (*Kis-erdő keleti*) történt volna meg, hiszen ily módon bizonyos névfajták eleve nem is keletkezettek (*Homok alja kelet*). Sokkal inkább arról lehet szó ez esetben is, hogy — minden bizonnyal kezdetben még korlátozottabb nyelvhasználati körben, például térképek névanyagában — valamilyen (nem is feltétlenül nyelvi) okból létrejött ez a névtípus, s a továbbiakban a modellhatás érvényesüléseképpen ezek mintájára hoznak létre újabb és újabb neveket, a típus használati körét, rétegét is valamelyest szélesítve ezáltal.

4.2. Határozós szerkezetű nevek

A szakirodalmi források szembeállításánál a jelzőkhöz hasonló módon e csoportban is a szemléleti kevertséget kell alapvetően kiszűrni. Leggyakrabban itt említenek minden olyan helynevet, amely alapalakjában (szótári alakjában) határozóragot vagy névutót tartalmaz. A továbbiakban — korábbi definíciónak megfelelően — csak kétrészes neveket sorolok ide. A *Csárdánál, Kertekalatt, Bitvántúl ~ Túlabitva* típusú helyneveket egyrészesnek tekintem, s történetileg is más úton (morfematikai szerkesztéssel) létrejöttek tartom. Ez az elkülönítés már a legkorábbi névmonográfiákban előfordul. BENKŐ a határozós összetételek között kizárólag olyanokat sorol fel, amelyeknek főtagja igenévi alakú (*Gyeprejáró, Díjorahágó*) (Nyárádmente 40). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevekről írt monográfiájában több helyütt érinti a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket. Később önálló tanulmányt is szentelt a kérdésnek (NÉ. XI, 73–82). Ebben külön csoportot képeznek a határozós szerkezetű helynevek. Példáit főleg a mikrotoponimákat tartalmazó írott forrásokban találta a szerző (*Csapás az erdőre, Erdőbe út*) (i. m. 79). Ide tartoznak azok a nevek is, amelyeket korábbi munkájában a jelzői vagy értelmezői szerepű határozós szerkezetű nevek között tárgyalt, a jelzős szerkezetek alcsoportjaként (*Csikostó belől a vasúton*) (A tulajdonnév funkciója és jelentése 11). A jelzős szerkezeteknél kifejtettekéből következően inkább azzal a megoldással érthetünk egyet, amely a szintagmatikus szerkezeteket az alaki jegyek alapján sorolja be, s a funkcionális elemzést ("jelzői szerepű") a szemantikai analízis körébe utalja.

A határozós szerkezetű helynevek csoportjában figyelmet kell fordítanunk a névrészek sorrendjére is. A fenti példák között vannak olyanok, amelyek névszerűbbek abban a tekintetben, hogy földrajzi köznévi főtagjuk a névben utótagként áll (*Erdőbe út*), illetőleg olyanok, amelyek fordított sorrendűek (*Csapás az erdőre*), s így a közsói szerkezeteknek inkább megfelelnek. Ilyen szokatlan szórendű helyneveket egyébként — mint korábban láttuk — a jelzős szerkezetek között is találunk.

A határozós szerkezetű helynevek kétségkívül legnépesebb csoportja a *-ra/-re + dülő* szerkezetű nevéké (vö. J. SOLTÉSZ: NÉ. XI, 79). Ez a névfajta a *dülő* földrajzi köznévi jellegéből következően ma egyértelműen kétrészesnek tekinthető: pl. *Bitvára/dülő* a. m. 'szántóföld (1), amely a Bitva mellett fekszik (2)'. Ez azonban történeti fejlődés eredménye, a *dülő* eredeti melléknévi igenévi használata ugyanis föltételezi a mellette álló földrajzi köznévi főtagot (*föld, telek* stb.). A mai nyelvtudat ki tudja ugyan egészíteni ezeket a szerkezeteket az elmaradt főtaggal, de sokkal inkább eleve főnévi utótagú összetételeknek értelmezi őket. Nem minden hasonló igenévben ment végbe persze a főnevesülés: a

Töltésre nyúló és az *Uzdi utra fekvő*-félék hiányos szerkezetűnek tekinthetők, s így nem a kétrészes nevek között tárgyalandók. A nyelvi változásoknak a szinkroniában való állandó megnyilvánulásából adódóan kétségkívül vannak igen nehezen besorolható formák is: a *Sédi útra járó* típusú nevek *járó* eleme megindult a főnevesülés útján, így esetleg földrajzi köznévként is tekinthető.

A határozós szerkezetből alakult nevek a magyar helynévrendszerben perifériális helyet foglalnak el. J. SOLTÉSZ KATALIN is szokatlanabbnak tartja ezeket, mint ahogyan például az indoeurópai nyelvekben előfordulnak. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a mikrotoponimiában szép számmal akadnak ilyenek, főleg az írásbeli nevek között. Legnépesebb alcsoportja az *X-re/dülő* típusú nevéké; Baranya és Tolna megye 428 településének sok tízezer névadata között azonban csupán 125 ide tartozót talált a szerző (NÉ. XI, 79), ami azt mutatja, hogy csak minden harmadik-negyedik faluban fordul elő egy-egy ilyen név. A határozós szerkezetű helynevek tüzetesebb vizsgálata (területi elterjedésének, kronológiai rétegeinek, nyelvhasználati viszonyainak, alakszerkezeti és lexikális tulajdonságainak bemutatása) ebből adódóan még a fenténél is jóval nagyobb névanyag átrostálását teszi szükségessé.

4.3. Mellérendelő szerkezetű nevek

A szakirodalom gyér számú utalásából arra következtethetünk, hogy igen speciális feltételek mellett, ritkán alkalmazott névalkotási mód a mellérendelés. BENKŐ népi nevek vizsgálata alapján nem minden alap nélkül állítja, hogy "a földrajzi nevek között csak alárendelő összetételek jelentkeznek" (Nyárádménte 39). J. SOLTÉSZ olyan mellérendelő szerkezetű neveket mutat be, amelyek "többnyire két vagy több város, terület stb. közigazgatási összevonása útján keletkeznek" (A tulajdonnév funkciója és jelentése 13). Ezt MEZŐ is megerősíti: a települések egyesítésével, az eredeti településnevek összevonásával (*Csej-d-Tófalva*) vagy kötőszós összekapcsolásával (*Alsó-Ásgut és Felső-Ásgut*) egyaránt alkothatnak hivatalos neveket (A magyar hivatalos helységnévadás 217). INCZEFI (Makó 33) és KÁZMÉR (Alsó-Szigetköz 69) is említ hasonló példákat. KÁZMÉR az ilyeneket nyelvi szempontból összefoglaló mellérendelő szerkezetnek tekinti, de megjegyzi, hogy "az új név beilleszkedik az alárendelő összetételek, illetve >>névtani<< szempontból a megkülönböztető elemmel rendelkező nevek közé" (uo.). Megjegyzése névszerkezeti tekintetben figyelemre méltó, hiszen a nevek szintagmatikus és funkcionális szerkezetének elkülönítése lappang szavai mögött, s említett példáira (*Ásványráró, Vámoszabadi*) igaz is. Ez azonban az előtagnak a közsói jelentéspárhuzamából adódó sajátos szemantikai átértelmezhetőségével is kapcsolatban áll. Az olyan nevekben, amelyekben az első névrész

nem ilyen jellegű (*Bakta/Lórántháza*), az átértékelődés kevésbé történhet meg. Még világosabb a mellérendelő jelleg az olyan állomásnevekben, mint amilyen például a *Kál-Kápolna*: itt a helyesírás is sugallja a mellérendelő névszerkezetet. Nagyon ritkán arra is találunk példát, hogy összeolvadt településeknek a népi névhasználatban is kialakulhatott mellérendelő szerkesztésű megnevezése (vö. MEZŐ-NÉMETH, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. *Mátészalka* címszava).

A mellérendelő nevek csoportjában olyan névfajtákat is szokás emlegetni, amelyek nem egyértelműen ott tárgyalandók. J. SOLTÉSZ példái között szerepel a *Borsod-Abaúj-Zemplén* (ti. megye) (i. m. 13). E névben valójában az első névrész mutat mellérendelő szerkesztést, s mivel ez a névrész belügye, az általam alkalmazott névelemzésben nem a funkcionális-szerkezeti elemzés szintjén tárgyalandó, hanem a névrészek lexikális analizise során. Ugyanilyen a ZELLIGERTől ide sorolt *Kozmadamján*, *Fábiánsebestyén* falunév (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 540; valamint NÉ. XIII, 19). Az ugyanitt említett, 1262-ből adatolt *Lápsár* sem valószínű, hogy mellérendelő szerkezetű helynév, hiszen a két tag nem feltétlenül egymás szinonimája (vö. TESZ. *sár* 1. 'sáros folyóvíz', 2. 'mocsár'; ill. *láp* 1. 'mocsár'), s így többféle funkcionális szerkezettel is leírható, pl. 'lápos területen átfolyó (1) patak (2)'. Ha pedig szinonimaként fogjuk fel a névrészeket, úgy történetileg inkább a szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett nevek csoportjába tartozónak tekinthetjük.

Kétséges azoknak a neveknek a névtani státusa is, amelyeket J. SOLTÉSZ a Baranya és a Tolna megyei kötet kataszteri nevei közül említ: *Kis kut és szabad föld*, *Csihar és Fűzfás* stb. (NÉ. XI, 81). Ezek nemigen tekinthetők egy névnek, csupán a térképeken kerültek egymás mellé, kötőszóval összekapcsolva (vagy akár: elválasztva). Mivel a szóbeli használatban ezek nem élnek, toldalékolásukról — ami esetükben perdöntő lehetne — sem igen tudunk mit mondani, de *A Csihar és Fűzfásban szántottam*-féle névhasználati formák kevésbé képzelhetők el.

Tapasztalataim szerint igen ritkán a népi névadásban is találkozhatunk olyan mikrotoponimákkal, amelyek esetében fölvetődhet a mellérendelő jelleg gyanúja. Tapolcafőn a *Kalapács* és a *Döbrés* dűlők egymással szomszédos részét *Kalapácsdöbrés*-nek nevezik (MNYj. XXVI-XXVII, 112). A név emlékeztet ugyan a *Budapest, Boglárlelle* típusú településnevekre, funkcionális szerkezete alapján azonban inkább a tulajdonnévi előtagú jelzős szintagmák közé sorolható: 'a Döbrésnek az a része (1), amely a Kalapács mellett fekszik (2)'. Az előtag helyjelölő szerepét persze más nyelvi forma is kifejezhetné: *Kalapácsradűlő/döbrés*, *Kalapácsi/döbrés*, ez utóbbi szinonim névként él is a nyelvhasználatban.

Fenti áttekintésem összegzéseként azt állapíthatjuk meg, hogy mellérendelő szerkezetű neveket a kétrészes nevek csoportjában jobbra csak egy szűk névrétegben, az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között találunk. A típus névrendszerbeli ritkasága következtében azonban az ilyen nevekben az eredetileg megnevező funkciót betöltő első névrész könnyen átértékelődhet sajátos jelleget kifejező névrésszé, az egész név pedig ennek megfelelően jelzős szerkezetté. Más névtípusból ugyanakkor nem vándorolnak át ide nevek, a névcsoport egyetlen forrása a ma is megnyilvánuló hivatalos névadói tevékenység.

A fentiekől eltérő típusú grammatikai szerkesztéssel alakult nevek az általam használt leírási rendszerben nincsenek. Hová sorolandók akkor azok a különös helynevek, amelyek a szakirodalomban *mondattörédek* (INCZEFI, Makó 51-2), *mondatból alakult nevek* (J. SOLTÉSZ, A tulajdonnév funkciója és jelentése 14), *mondatnév* (Uő: NÉ. XI, 78) terminusok alatt fordulnak elő. A *Setovább/utca*, *Hoppmegállj/csárda* és társaik felfogásom szerint olyan kétrészes nevek, amelyeknek második névrésze a hely fajtáját, az első pedig a hely valamilyen sajátosságát jelöli meg. A két névrész szintagmatikus szerkesztés útján került egymással szabályos jelzői viszonyba, különösségük nem a nyelvtani szerkezet jellegében rejlik, hanem abban, hogy jelzői szerepben nem az ebben a helyzetben tipikusan előforduló szófaj áll, hanem más szófajú szó vagy szerkezet, ugyanúgy, ahogy ez a közszói szintagmákban is előfordulhat: *mitugrász figura*, *tesséklássék intézkedés* (MMNy. 340-1). Az effajta különlegességek bemutatására a névrészek lexikális-morfológiai elemzése során térhetünk ki.

Problematikusabbak ezeknél a *Halesz*, *Havóna*, *Vesdlegatya* típusú nevek. Az efféléket természetesen egyrészes névnek kell tekintenünk, hiszen denotátumukról csupán egyetlen információt — általában valamilyen jellemző sajátosságot — közölnek. Ezek tulajdonnévi funkcionálásában, tulajdonnévvé válásában sem a szintagmatikus szerkesztés játszott szerepet, hanem valamilyen jelentés-, esetleg szerkezeti változás útján váltak helynévvé.

5. A modell valódi próbája természetesen az lehet, ami megalakításának is igazán célja: nagy mennyiségű helynév rendszeres vizsgálata. Már több tízezer helynévadat ilyen jellegű feldolgozásának tapasztalatai is minden bizonnyal megkövetelik majd az itt ismertetett leírási modell kereteinek, kategóriáinak, fogalmainak bizonyos fokú átalakítását. Ez a fajta viszonylagosság, lezáratlanság a tudományos kutatás folyamatának nemcsak természetes velejárója, hanem feltétlenül követelménye is.

A helynevek szerkezetének két szintje közötti összefüggéseket a nyelvtan általános módszereinek megfelelően természetesen mind a funkció, mind a forma felőli kiindulásból megközelíthetjük. Az eltérő alapállások jogosságát a kölcsönös meg nem felelések adják: azonos funkció többféle formában is megjelenhet, egyetlen forma pedig különböző funkcióknak is lehet a hordozója. Kiindulópontunk megválasztásában kutatási céljaink játszhatnak meghatározó szerepet. Ha elemzésünkben tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezet típusoknak a nevekben realizálódó kapcsolattípusait leírjuk, akkor ezzel a vizsgált névközösség (település, nyelvjárás) helynevével a d a s i n o r m á j á t mutatjuk be.

Korábbi megállapításaink szerint a helynevek funkcionális kategóriái nagyfokú állandóságot mutatnak, a nevek lexikális-morfológiai arculatát viszont — a nyelvek térbeli, időbeli differenciáltságának, változékonyságának megfelelően — sokkal erősebben érintik a módosulások. Ezáltal a névadási normában a névszerkezet két szintje között állandóan feszültségek támadnak: a funkcionális modellekhez új nyelvi struktúrák rendelődnek hozzá. Az újfajta kapcsolattípusok kialakulása magának a névadási normának az átalakulását is jelenti egyúttal. A névtörténeti elemzés során erre a változásra kell a figyelmünket fordítani, bemutatva, hogy az új nevek keletkezésében és a meglévők átalakulásában szerepet játszó nyelvi tényezők hogyan rendezik át a funkcionális és a lexikális-morfológiai modellek kapcsolatát. Ha a toponímiai normát a fentieknek megfelelően rendszerszerűségében láttatjuk, akkor a nyelvi modellek változásától kiváltott módosulásait is a rendszer átalakulásaként tudjuk bemutatni. ŠRAMEK a változásoknak ebben a normát megőrizve átalakító jellegében "a toponímia csodálatra méltó autonómiáját" látja (Onoma 1972/3: 73).

HOFFMANN ISTVÁN